परिच्छेद एक

शोध परिचय

१.१ विषय परिचय

प्रस्तुत शोधपत्रको शीर्षक “नेपाली उखानमा लैङ्गिकता” रहेको छ । उखान लोकजीवनका मौखिक शास्त्र हुन् । भाषाका मौलिक सम्पत्ति हुन् । बोलीका प्राण हुन् र मानव सभ्यताका जीवित इतिहास हुन् । मानवीय अनुभवले खारिएका ज्ञानका भण्डार हुन् । उखान संसारका सबै भाषामा उपलब्ध छन् र सबै देशमा यसको महत्त्वपूर्ण स्थान रहँदै आएको छ । अतीत कालदेखि अनुभव र ज्ञानका बीजका रूपमा सुरक्षित रहेका यी उखानबाट व्यक्ति तथा समाजका बिचको अन्तर्सम्बन्ध पनि स्पष्ट हुन्छ । विशेषतः उखानले दिने ज्ञान महत्त्वपूर्ण हुन्छ । किनभने ती लोकजीवनका तीता, मीठा, व्यावहारिक अनुभवबाट सिर्जिएका महत्त्वपूर्ण कथन हुन् । गाग्रोमा सागर भर्न सक्ने क्षमता उखानमा अन्तर्निहित हुन्छ । यो उखानको उल्लेखनीय विशेषता पनि हो ।

मानिस प्राकृतिक रूपमा समान स्वभाव, समान गुण वा विशेषता लिएर जन्मिन्छ । तर समाज सञ्चालनको प्रक्रिया भने समान प्रकृतिको छैन । समाजमा उच्च वर्गले निम्न वर्गलाई, कालो वर्णले सेतो वर्णलाई वा पुरुषलाई वा तेस्रो लिङ्गीलाई कुनै न कुनै आधारमा विभेद गर्ने गरेको पाइन्छ । यस शोधपत्रमा भने सामाजिक, आर्थिक, धार्मिक तथा सांस्कृतिक आधारमा पुरुषले महिलालाई अनादर गरिएका आधारमा, आदर गरिएका आधारमा एवम् महिलाले पुरुषलाई आदर र अनादर गरिएका आधारमा सिर्जित लैङ्गिकतामूलक उखानहरूको अध्ययन गरिएको छ । यो आजसम्म अध्ययन हुन बाँकी रहेको फाँट हो । तसर्थ उखानमा प्रतिबिम्बित लैङ्गिक विभेदमूलक दृष्टिकोणलाई उजागर गर्ने अभिप्रायले प्रस्तुत शीर्षक छनोट गरिएको छ ।

१.२ समस्याकथन

नेपाली समाजमा प्रचलित सामाजिक, सांस्कृतिक, धार्मिक, रीतिस्थिति तथा व्यवहारको यथार्थ चित्रण गर्नमा उखानको महत्त्वपूर्ण देन रहेको छ । नेपाली भाषा र साहित्य अन्तर्गत उखानका विशेषता र महत्त्वलाई उजागर गर्ने विभिन्न शोधमूलक कार्यहरू भएका छन् तापनि लैङ्गिक विभेदमूलक दृष्टिकोणबाट नेपाली उखानहरूको व्यवस्थित अध्ययन भएको भने पाइँदैन तसर्थ यस शोधपत्रमा लैङ्गिकताका निम्न समस्याहरूमा केन्द्रित भई नेपाली उखानको अध्ययन गरिएको छ :

(क) सामाजिक आधारमा लैङ्गिक विभेद गरिएका उखानहरू कस्ता छन् ?

(ख) आर्थिक आधारमा लैङ्गिक विभेद गरिएका उखानहरू कस्ता छन् ?

(ग) धार्मिक तथा सांस्कृतिक आधारमा लैङ्गिक विभेद गरिएका उखानहरू कस्ता छन् ?

१.३ शोधपत्रको उद्देश्य

प्रस्तुत शोधपत्र विशेषतः उपर्युल्लिखित समस्याहरूको समाधानतर्फ लक्षित रहेको छ । ती समस्याहरूको समाधान गर्नु नै यस शोधपत्रको उद्देश्य हो । ती उद्देश्य यसप्रकार रहेका छन् :

(क) सामाजिक आधारमा लैङ्गिक भेदगत उखानहरुको निरुपण एवम् अध्ययन गर्नु,

(ख) आर्थिक आधारमा लैङ्गिक भेदगत उखानहरुको निरुपण एवम् अध्ययन गर्नु,

(ग) धार्मिक तथा सांस्कृतिक आधारमा लैङ्गिक भेदगत उखानहरुको निरुपण एवम् अध्ययन गर्नु,

१.४ पूर्वकार्यको समीक्षा

आजभन्दा पहिले पूर्वजहरूबाट भए गरेका कार्यहरूको समीक्षा गर्नुलाई पूर्वकार्यको समीक्षा भनिन्छ । नेपाली भाषामा प्रचलित उखान शब्द संस्कृत उपाख्यानबाट आएको हो । उखानलाई नेपालीमा ‘उखान’, अङ्ग्रेजीमा 'Proverb', उर्दूमा ‘जर्बुल’, संस्कृतमा ‘लोकोक्ति’, हिन्दीमा ‘कहावत’ (मुहावरा) भन्ने गरिन्छ । चाहे जे जस्ता नामले नामकरण गरे तापनि उखान लोकजीवनका मौखिक शास्त्र हुन् । मानवीय अनुभवले भिजेका ज्ञानका भण्डार हुन् र उखान वाक्यका व्यञ्जना हुन् । उखानको भाषामा आफ्नै पृथक् अस्तित्व रहेको हुन्छ (पौड्याल, २०६० : ५१) । उखानको उत्पत्ति कहिले भयो ? भन्ने विषयमा भने विद्वान्हरूबिच मत–मतान्तर पाइन्छ तापनि नेपाली भाषाको जन्मसँगै नेपाली उखान परम्पराले भाषामा आफ्नो स्थान सुरक्षित राख्न सफल भएको छ । त्यसैले उखानहरूको सङ्कलन गर्नु आफैमा महत्त्वपूर्ण कार्य हो । नेपाली साहित्यमा उखान सम्बन्धी विभिन्न कोणबाट अध्ययन भएका छन् ती अध्ययनहरूको सङ्क्षेपमा समीक्षा यसप्रकार गरिएको छ :

मोतीराम भट्ट : **नेपाली उखानको बखान तथा जान्ने कथासङ्ग्रह** (वि.सं. १९५२), यो कृति हालसम्मको अनुसन्धानको विवरण अनुसार पहिलो उखानसङ्ग्रह हो भने नेपाली उखानको खोज गर्ने प्रथम व्यक्ति मोतीराम भट्ट नै हुन् । नेपाली भाषाका स्थापनामा मोतीको जस्तो स्थान रहेको छ, त्यस्तै उखान परम्पराको थालनीमा पनि उनको महत्त्वपूर्ण स्थान रहेको छ (प्रधान, १९०८ ई : भूमिका) । भट्टको उक्त पुस्तकको जानकारी प्राप्त भए तापनि हालसम्म उक्त पुस्तक उपलब्ध हुन सकेको छैन । यस ग्रन्थमा पनि लैङ्गिकता सम्बन्धी केही मात्रामा उखानहरु भए तापनि विशेष किसिमले अध्ययन भएको छैन ।

गङ्गाप्रसाद प्रधान : **नेपाली उखानको पोस्तक** (१९०८ ई.) नामक उखानसङ्ग्रहमा प्रधानले चौधसय अठतीस वटा नेपाली उखानहरू प्रकाशन गरेको कुरा पुस्तकको भूमिका खण्डमा उल्लेख गरेका छन् (पौड्याल, २०६० : ५१) । यस सङ्ग्रहमा लैङ्गिकतासँग सम्बन्धित उखानहरू समावेश छन् तर तिनीहरूबिच रहेको भेद छुट्याउने कार्य भने भएको छैन ।

काजीमहावीरसिंह गर्तौला : **उखान बखानको प्रवाह** (१९१७ ई.) यस सङ्ग्रहमा छसय पचास वटा उखान सङ्कलित गरेका छन् । यस उखान सङ्ग्रहको महत्त्वपूर्ण काम हिन्दीको महत्त्वपूर्ण दोहा र शिवापराध समापन स्रोत समावेश गरेर उखान सङ्ग्रह प्रकाशित गर्नु हो । यो कार्य एक किसिमले महत्त्वपूर्ण मान्नु पर्छ, यति हुँदाहुँदै पनि लैङ्गिकतामूलक धारणातर्फ भने ध्यानाकर्षण गर्न सकेको छैन ।

पारसमणि प्रधान : **नेपाली साहित्यमा उखानको स्थान** (ई. १९६९) ले यस कृतिमा उखानको महत्त्व, भाषा र साहित्यमा सर्वोपरि स्थान रहेको हुन्छ भन्दै उखानको बखान गरेका छन् (पृ. ११) । यस कृतिमा पनि केही मात्रामा लैङ्गिकता सम्बन्धी उखानहरु भए तापनि विशेष चर्चा भएको छैन ।

पुष्कर शमशेर : **नेपाली उखान टुक्का कोश** (१९९८), शमशेरले यस पुस्तकमा नेपाली भाषामा प्रचलित रहेका उखानहरूको उल्लेख्य रूपमा खोजी गरेका छन् । शमशेरले उखानका महत्त्वपूर्ण पक्षलाई समेटेर यो कृति निर्माण गरे तापनि उखानका अर्थ र प्रयोग भने दिएका छैनन् (शमशेर, २०५० : भूमिका) । यसमा पनि लैङ्गिक विषयवस्तु समेट्न त असमर्थ नै छन् ।

सत्यमोहन जोशी : **हाम्रो लोक संस्कृति** (२०१४), यस कृतिमा मुख्यतया गाउँखाने कथा र उखानको परिभाषा गर्ने काम भएको छ । उखानलाई उनी पदलालित्यले हिस्सी परेका लाक्षणिक भावपूर्ण उक्ति वा लोकोक्ति मान्दछन् । यसको व्यवहार समाजका शिक्षित बुढा–बुढीदेखि लिएर केटाकेटीसम्म एकनासले हुन्छ, एक किसिमले उखान भनेकै हृदयकोश हो । जसको प्रयोग ठाउँ र बेला हेरी हुन्छ । यसको उत्पत्ति स्वयम् हुन्छ (जोशी, २०१४ : २७) ।

लक्ष्मण आचार्य शास्त्री : **नेपाली राष्ट्रिय मुहावरा** (वि.सं. २०१६) यस कृतिमा नेपाली उखानलाई "मुहावरा" भनी व्याख्या गरेको पाइन्छ । यो एक महत्त्वपूर्ण रचना हो र यसमा पनि लैङ्गिक भेदलाई समेट्न खोजिएको छैन (आचार्य, २०१६) ।

अमरमणि र पारसमणि प्रधानद्वयको **नेपाली चल्ती उखान** (२०२२) यस कृतिमा लेखकद्वयले छसय उखानहरू सङ्कलन गरी तिनलाई अकारादि वर्णानुक्रममा राख्ने उल्लेखनीय कार्य गरेका छन् र अङ्ग्रेजी उखानको पनि प्रयोग गरेका छन् (प्रधान, २०२२)) । यति हुँदाहुँदै पनि लेखकद्वयले लोकजीवनमा रहेका लैङ्गिक भेदलाई छुट्याएका छैनन् ।

राममणि आ.दी. को **उखान सङ्ग्रह** (२०२७) उखानको विषयमा तयार पारिएको महत्त्वपूर्ण सङ्ग्रह हो । यस कृतिमा सम्पूर्ण भाषामा उखानहरू समावेश गरी आयामका हिसाबले बृहत् बनाइएको छ । यसमा पनि लैङ्गिक भेदसँग सम्बन्धित उखानहरू छन् तर लैङ्गिक भेदलाई छोएको पाइँदैन (आ.दी., २०२७) ।

कृष्णप्रसाद पराजुलीको **नेपाली उखान र गाउँखाने कथा** (२०३९) नामक कृतिमा पराजुलीले कृतिको खण्ड एकमा नेपाली उखान र खण्ड दुईमा गाउँखाने कथाको वर्गीकरण गरेका छन् । नेपाली उखानको वर्गीकरण गर्ने क्रममा उनले यसमा विभिन्न शीर्षकमा नेपाली उखानको अध्ययनको पृष्ठभूमि उखानको परिचय र टुक्काको अन्तर, उखानको उत्पत्ति र विकास, नेपाली उखानका विशेषताका रूपमा सारगर्भितता, सङ्क्षिप्तता, सरलता, रूपविविधता, सजीवता, लोकप्रियता गरी ६ वटा विशेषताहरू प्रस्तुत गरेका छन् । यति हुँदाहुँदै पनि अउनको लैङ्गिक विषयवस्तुलाई छोएको पाइँदैन (पराजुली, २०५४ : ३२) ।

कालिभक्त पन्तको **हाम्रा उखानहरू र हाम्रो सांस्कृतिक इतिहास** (२०४३) नामक कृतिमा दुईसय साठीवटा उखानहरू सङ्कलित छन् । पन्तले यस सङ्ग्रहमा उखानलाई सांस्कृतिक रूपमा समेट्ने कोसिस गरेका छन् । उनले लैङ्गिक भेदका रूपमा उखान सङ्कलन भने गरेका छैनन् (पन्त, २०४३ : २८१) ।

मोहनराज शर्मा : **शब्द रचना र वर्णविन्यास** (२०४६), यस पुस्तकमा शर्माले विशेषतः यसको तेह्रै परिच्छेदमा टुक्का र उखान शीर्षकमा उखानको विषयमा चर्चा एवम् विश्लेषण गरेका छन् । उनले उखान र टुक्काको अन्तर केलाउँदै यिनका भेदका ६ बुँदा प्रस्तुत गरेका छन् तर पनि लैङ्गिक भेद सम्बन्धित विषयवस्तु समावेश गरेको पाइँदैन (शर्मा, २०४६ : १८२) ।

सरला चापागाईंको **नेपाली उखानमा प्रतिबिम्बित सासुबुहारीको कुरूप संस्कृति** कृतिमा चापागाईंले पुस्तैदेखि रहिआएको कुसंस्कार, सासु बुहारी बिचको झगडा, कलह, सासूले बुहारीमाथि लगाउने हैकमप्रथासँग सम्बन्धित उखान समावेश गरेकी छन् । समाज सुधारका लागि यस कृतिले राम्रो भूमिका निर्वाह गरेको छ (चापागाईं, सन् १९९९ : ८९४) तर पनि यसमा लैङ्गिक भेदसँग सम्बन्धित विषयलाई छोएको पाइँदैन ।

शान्ति लामिछाने : **नेपाली उखानमा नारीको स्थान** (२०५६), यस अप्रकाशित शोधपत्रमा उखानको परिचय, परिभाषा र नेपाली उखानमा नारीसँग सम्बन्धित उखानहरूको सङ्कलन र नेपाली समाजले स्त्रीलाई उखानमार्फत कसरी हेरेको छ भन्ने विषयलाई विशेष किसिमले प्रस्तुत गरिएको छ तर पुरुष र महिला सम्बन्धी उखानहरू समावेश गरी भेद छुट्याउने कार्य भएको छैन (लामिछाने, २०६५) ।

जीवेन्द्रदेव गिरी : **लोकसाहित्यको अवलोकन** (२०५७) नामक कृतिमा गिरीले लोकसाहित्यको परिचय दिँदै कर्णाली प्रदेशका लोकगीत र भेरी क्षेत्रमा प्रचलित बालगीतहरू नेपाली लोकगाथा र नेपाली उखान प्रगतिशील स्वर शीर्षक दिएर नेपाली उखानको अध्ययन गर्ने क्रममा उखानको परिचय, मार्क्सवादी दृष्टिकोण र नेपाली उखानमा भेटिने प्रगतिशील स्वरलाई सङ्घर्षशीलता, सामूहिक भावना, शोषणको चित्रण, श्रमप्रति आस्था, उच्चवर्गीय चरित्रको पर्दाफास, रुढीगत संस्कारको विरोध, निम्नवर्गप्रति भेदभाव, वर्गीय अभिव्यक्ति, समाज व्यवस्थाका विसङ्गतिको चित्रण, विविध उपशीर्षकका रूपमा नेपाली उखानमा भेटिने समाजको वास्तविकताको चित्रण गरेका छन् । यसबाट नेपाली समाजको वर्गीय चिन्तन र शोषण, उत्पीडन र सङ्घर्षपूर्ण नेपाली लोकजीवनको यथार्थ चित्रण मिल्छ भनेका छन् तर लैङ्गिक पक्ष भने समेट्न सकेको पाइँदैन (गिरी, २०५७) ।

प्रभा भट्टराई : **नातागोतामा बाँधिएका नेपाली उखान** (२०५८) शीर्षकको लेखमा भट्टराईले उखानको परिचय दिँदै अनुभवी पुर्खाका चमत्कारपूर्ण, सारपूर्ण, कसिला, बौद्धिक चुट्किला सङ्क्षिप्त अभिव्यक्ति नै उखान हुन् (पृ. ४७) भन्दै नाता सम्बन्धी उखानको विषयमा लेखिएको यस लेखको विषयमा स्वयम् लेखिकाको धारणा यस्तो छ – "नेपालीमा थुप्रै उखानहरू नातागोतासँग सम्बन्धित छन् । प्रस्तुत लेखले यस्तै खालका उखानहरूको

खोजमेल र चियोचर्चो गर्नेछ । मानव समाज विभिन्न नाताले जेलिएको छ । हाम्रा पुर्खाहरूले नातागोता र तिनका व्यवहारलाई केन्द्र बनाएर थुप्रै उखानहरू छोडेर गएका छन् । बाबु–छोरा, आमा–छोरी, सासू–बुहारी, नन्द–भाउजू, सम्धी, भाइ इत्यादि नाता र तिनका विशेषता व्यवहार उखानका माध्यमबाट प्रष्ट भइरहेका छन् । नेपालीमा अधिकांश उखान नाता सम्बन्धी सासू–बुहारी केन्द्रित छन् । यसरी भट्टराईले नातागोता सम्बन्धी बनेका उखानका नमुना प्रस्तुत गरे तापनि लैङ्गिक विषयवस्तुलाई समेट्ने काम भने गरेकी छैनन् (भट्टराई, २०५८ : ४७) ।

शिवप्रसाद पौड्यालको **नेपाली उखानको विषयात्मक अध्ययन** (२०६०) नामक ग्रन्थमा नेपाली उखानलाई वर्गीकरण गर्नुका साथै उखानले समेटेका विषयलाई उदाहरण समेत दिएको छ र यसमा आजसम्म प्रकाशित उखानहरूको सङ्कलन गर्ने कार्य समेत भएको छ । यो एक उदाहरणीय कार्य मान्नु पर्छ (पौड्याल, २०६० : भूमिका) ।

यसरी नेपाली उखान सम्बन्धी पूर्वकार्यहरूको अध्ययन गर्दा विभिन्न अनुसन्धानात्मक कार्यहरू तदारूपताका साथ भइरहेको पाइन्छ । विशेषतः नेपाली उखान सम्बन्धी अध्ययन गर्ने विद्वान्हरूमा मोतीराम भट्ट, गङ्गाप्रसाद प्रधान, काजी महावीरसिंह गर्तौला, पारसमणि प्रधान, पुष्कर शमशेर, सत्यमोहन जोशी, लक्ष्मण जोशी, लक्ष्मण आचार्य शास्त्री, अमरमणि प्रधान, राममणि आ.दी., कृष्णप्रसाद पराजुली, कालीभक्त पन्त, मोहनराज शर्मा, सरला चापागाइँ, प्रभा भट्टराई, शिवप्रसाद पौड्याल प्रमुख रूपमा रहेका छन् । त्यसैगरी कुसुमाकर न्यौपाने, रविलाल अधिकारी, कृष्णचन्द्र अर्याल पूर्णप्रकाश नेपाल 'यात्री' लगायतका विद्वान्हरूको देन पनि उल्लेखनीय नै रहेको पाइन्छ । उपर्युक्त विद्वान्हरूले नेपाली लोकसाहित्यमा प्रचलनमा रहेका धार्मिक, सामाजिक, आर्थिक, पौराणिक जस्ता विषयवस्तुसँग सम्बन्धित उखानहरूको सङ्कलन गर्ने गरेको पाइन्छ । साथसाथै आंशिक रूपमा ती उखानहरको अध्ययन एवम् विश्लेषण समेत गरेको पाइन्छ । उखान सम्बन्धी विभिन्न अनुसन्धानहरू हुादाहुँदै पनि नेपाली समाजमा प्रचलनमा आएका सामाजिक, आर्थिक, धार्मिक तथा सांस्कृतिक आधारका उखानहरूमा रहेको लैङ्गिकतामूलक अवधारणालाई उजागर गर्ने वा अनुसन्धान गर्ने काम भएको छैन । तसर्थ यस शोधपत्रमा नेपाली उखानको नवीन पाटो सामाजिक, आर्थिक, धार्मिक तथा सांस्कृतिक आधारमा पुरुष

र महिलालाई आदर र अनादर गरिएका लैङ्गिकतामूलक उखानहरको अध्ययन एवम् विश्लेषण गरिएको छ ।

१.५ शोधकार्यको औचित्य र महत्त्व

नेपाली लोकसाहित्यको प्रमुख विधा उखानको सामान्यतः सैद्धान्तिक अध्ययन एवम् वर्गीकरण गर्नुका साथै विशेषतः नेपाली लोकजीवनमा प्रचलित उखानहरू सामाजिक, आर्थिक, धार्मिक तथा सांस्कृतिक आधारमा लैङ्गिकतामूलक दृष्टिकोणबाट कसरी प्रभावित भएका छन् भनी पहिचान गर्नु यस शोधकार्यको औचित्य हो । आजसम्म कसैले पनि दृष्टि नपुऱ्याएको उखानको नयाँ पक्षको अध्ययन हुनुले अवश्य पनि नेपाली साहित्यको क्षेत्रमा महत्त्व राख्ने छ । यही नै शोधकार्यको औचित्य र महत्त्व रहेको छ ।

१.६ शोधकार्यको क्षेत्र र सीमा

प्रस्तुत शोधपत्रको क्षेत्र वा अध्ययनको भूमिअन्तर्गत नेपाली साहित्यमा रहेका सामाजिक, आर्थिक, धार्मिक तथा सांस्कृतिक आधारमा निर्मित लैङ्गिकतामूलक उखानहरुलाई लैङ्गिकताको सैद्धान्तिक अवधारणाबाट मात्र विश्लेषण गर्नु हो ।

१.७ शोधविधि

प्रस्तुत शोधकार्य लैङ्गिकतामूलक दृष्टिकोणबाट सिर्जित उखानहरूको अध्ययनमा आधारित छ । यस क्रममा लैङ्गिकताको सैद्धान्तिक अवधारणा तयार गरी उखानहरूको विश्लेषण गरिएको छ । विश्लेषण गर्दा सामाजिक, आर्थिक, धार्मिक तथा सांस्कृतिक आधारमा पुरुषलाई आदर गरिएका र अनादर गरिएका त्यस्तै महिलालाई आदर गरिएका र अनादर गरिएका आधारमा उखान विभाजन गरी विश्लेषण गर्ने काम गरिएको छ ।

१.७.१ सामग्री सङ्कलन विधि

प्रस्तुत शोधपत्र सम्पन्न गर्नका लागि प्रथमतः पुस्तकालयीय अध्ययन विधिका आधारमा सामग्री सङ्कलन गरिएको छ । ती सामग्रीहरु आंशिक रुपमा प्राथमिक स्रोतबाट ग्रहण गरिएको छ भने पूर्णतया द्वितीयक स्रोत अन्तर्गतका शिवप्रसाद पौड्यालको **नेपाली उखानको विषयात्मक अध्ययन**, वासुदेव अर्यालको **अर्थमूलक नेपाली उखान** र कृष्णप्रसाद

पराजुलीको **नेपाली उखान र गाउँखाने कथा**, कालीभक्त पन्तको **हाम्रा उखानहरु र हाम्रो सांस्कृतिक इतिहास**, शान्ति लामिछानेको अप्रकाशित शोधपत्र **नेपाली उखानमा नारीको स्थान**, पुष्कर शमशेरको **नेपाली उखान टुक्काको कोश** नामक कृतिहरुमा उल्लेख गरिएको लैङ्गिकतामूलक उखानहरुलाई आधार बनाएर सामग्री सङ्कलन गरिएको छ ।

१.७.२ सामग्री विश्लेषण विधि

प्रस्तुत शोधपत्रको विषय लैङ्गिकतामूलक उखानहरूको अध्ययन भएकाले तत्सम्बन्धी सामग्रीको विश्लेषण निम्न आधारमा गरिएको छ :

(क) सामाजिक आधार

(अ) महिलालाई आदर गरिएका आधारमा

(आ) महिलालाई अनादर गरिएका आधारमा

(इ) पुरुषलाई आदर गरिएका आधारमा

(ई) पुरुषलाई अनादर गरिएका आधारमा

(ख) आर्थिक आधार

(अ) महिलालाई आदर गरिएका आधारमा

(आ) महिलालाई अनादर गरिएका आधारमा

(इ) पुरुषलाई आदर गरिएका आधारमा

(ई) पुरुषलाई अनादर गरिएका आधारमा

(ग) धार्मिक तथा सांस्कृतिक आधार

(अ) महिलालाई आदर गरिएका आधारमा

(आ) महिलालाई अनादर गरिएका आधारमा

(इ) पुरुषलाई आदर गरिएका आधारमा

(ई) पुरुषलाई अनादर गरिएका आधारमा

१.८ शोधपत्रको रूपरेखा र ढाँचा

प्रस्तुत शोधपत्रलाई सु–सङ्गठित एवम् सुव्यवस्थित गर्नका लागि विभिन्न परिच्छेदमा विभाजन गरिएको छ । परिच्छेदहरूको व्यवस्थापन निम्नानुसार रहेको छ :

परिच्छेद एक : शोध परिचय

परिच्छेद दुई : नेपाली उखान तथा लैङ्गिकताको सैद्धान्तिक अध्ययन एवम् विश्लेषणका आधारहरू

परिच्छेद तिन : सामाजिक आधारमा लैङ्गिक भेदगत उखानहरुको अध्ययन एवम् विश्लेषण

परिच्छेद चार : आर्थिक आधारमा लैङ्गिक भेदगत उखानहरुको अध्ययन एवम् विश्लेषण

परिच्छेद पाँच : धार्मिक तथा सांस्कृतिक आधारमा लैङ्गिक भेदगत उखानहरुको अध्ययन एवम् विश्लेषण

परिच्छेद छ : उपसंहार

परिशिष्ट

सन्दर्भग्रन्थ सूची

परिच्छेद दुई

नेपाली उखान तथा लैङ्गिकताको सैद्धान्तिक अध्ययन एवम् विश्लेषणका आधारहरू

२.१ उखानको सैद्धान्तिक अध्ययन

२.१.१ उखानको परिचय

बहुसङ्ख्यक जनसाधारणले बोल्ने बोलीचालीको भाषामा निर्माण भएको साहित्यलाई लोकसाहित्य भनिन्छ । लोकसाहित्यमा लौकिक जीवनका भावना, विचार, इच्छा र आकाङ्क्षा व्याप्त भएर बसेका हुन्छन् (अर्याल, २०६४ : १) यस्ता लोकबोलीका साहित्यहरू कतिपय सङ्कलित रूपमा पाइन्छन् भने कतिपय सङ्कलित रूपमा नपाइने मात्र होइन यसको सुरुवात कहिलेदेखि भएको हो ? यसका स्रोतहरू के–के हुन् ? भन्ने सम्बन्धमा पनि यकिन साथ भन्न सकिन्न । त्यस्तै रचनाकारका बारेमा किटान गरेर तोक्न सक्ने अवस्था पनि हुँदैन । लोकसाहित्य कुनै एउटा निश्चित कालक्रम र व्यक्ति वा समुदाय विशेषमा सीमित नभएर युगौदेखि नै धरोहरका रूपमा समाजले प्राप्त गर्दै आइरहेको छ । विभिन्न कालमा घटेका घटनाहरू, जीवनहरूको प्राकृतिक स्वभाव लोकको जीवनपद्धति र अन्य वातावरण एवम् परिस्थितिका स्रोतहरूबाट पाएको अनुभवको आधारमा लोकबोली चलन र लोकसाहित्यको रचना हुँदै आएको हुन्छ । लोकसाहित्यबाट नै कुनै पनि गाउँ, ठाउँ र समाजको रहनसहन, भेषभूषा, खानपान, रीतिरिवाज, सामाजिक र धार्मिक परम्परा, संस्कार, सभ्यता, संस्कृतिबारे जानकारी पाउन ठूलो मद्दत पुगिरहेको हुन्छ ।

यस्ता लोकसाहित्य अन्तर्गत लोकगीत, लोककथा, भजन, श्लोक, गाथा, गाउँखाने कथा, उखानटुक्का, चुट्किला आदि पर्न जान्छन् । जीवनका विभिन्न क्रियाकलाप, रीतिस्थिति, बानीबेहोरा, चलनचाँजो, विश्वास र दृष्टिकोण आदिका माझबाट उखानले मूलतः अभिधेय अर्थ बोकेको हुन्छ । भाषिक व्यवहारमा यस्ता उक्ति व्यङ्ग्यार्थको चमक लिएर झुल्किन पुग्छन् । त्यही व्यञ्जना तत्त्व नै उखानको आत्मा हो । प्रथमतः कथ्य रूपमा प्रयोग हुने यस्ता उक्तिले भाषा चमत्कारयुक्त हुन्छ । यसरी लोक अनुभवबाट सिर्जना भएका

चुट्किला उक्ति वा कथनलाई उखान भनिन्छ । कुनै पनि भाषाको समृद्धिमा उखानको विशिष्ट स्थान रहन्छ ।

संसारका सबैजसो भाषामा उखानले आफ्नो विशिष्ट स्थान ग्रहण गरेको छ र सबै भाषामा उखान बुझाउने छुट्टाछुट्टै नामहरू पाइन्छन् । जस्तै : अङ्ग्रेजीमा प्राभर्व (Proverb), नेपालीमा केन्द्रीय भाषिकामा साइतर (शास्त्र), उर्दूमा जर्बुल मिस्ल, हिन्दीमा लोकोक्ति वा कहावत, संस्कृतमा सुभाषित तथा लोकोक्ति भनिन्छ । त्यसैगरी मालवीमा केवात, भोजपुरीमा कहाउत, मैथिलीमा कहवी, लहन्दामा अखाण, मराठमि आहण, गढवालीमा पवाण भनिन्छ । राजस्थानीमा ओखाणो (कहवट), गुजरातीमा उखाण वा कहेवत, बङ्गलामा लोकोक्ति वा प्रवाद भनिन्छ । नेपाली शब्द उखान संस्कृतको उपाख्यान शब्दबाट व्युत्पत्ति भई (उपाख्यान–उवखाण–उखाण–उखान) प्राकृतमा उक्खाण हुँदै उखान बन्न गएको हो । उखानलाई कतैकतै लोकोक्ति वा आहान भन्ने पनि चलन छ । हुन त संस्कृतको उपाख्यान शब्दले ठूलो कथा अन्तर्गत रहने साना–साना कथालाई बुझाउँछ भने उखान जनसाधारणले दैनिक रूपमा भोग्दै जाने जीवनपद्धति अन्तर्गत प्राप्त मानसिक बोधबाट सिर्जना भई युगौँयुगको अनुभवद्वारा खारिँदै र परिमार्जित हुँदै परिपुष्ट बन्न गएको सारगर्भित उक्ति हो (पराजुली, २०६५ : २१) ।

२.१.२ उखानको परिभाषा

उखान समाजका विविध क्षेत्रबाट प्राप्त तथ्य अनुभवलाई सारगर्भित र सूत्रबद्ध रूपमा व्यक्त गरिएको समाजको अमूल्य सम्पत्ति हो । उखानलाई विभिन्न विद्वान्हरूले आ–आफ्नै किसिमले परिभाषित गरेको पाइन्छ । त्यसमध्ये पूर्वीय तथा पाश्चात्य मुलुकका विद्वान्ले दिएका परिभाषा राख्नु सान्दर्भिक देखिन्छ ।

पूर्वीय विद्वान् भोजले लोकोक्तिलाई शब्दालङ्कार अन्तर्गत राखेका छन् । उनले छायाँ नामक शब्दालङ्कारका षड्भेदहरूमध्ये ‘लोकोक्ति छायाँ’ लाई पनि एक भेद अन्तर्गत समाविष्ट गरेका छन् । उनले यसलाई प्रष्ट्याउँदै सरस्वती कण्ठाभरणमा :

अन्योक्ति नामकृतिश्छायातापीहषड्विधा ।

लोकच्छेकार्भकोन्यत पोटामतोक्ति भेदतः । भनेका छन् ।

अन्य उक्तिको अनुकरण भएकोले अग्निपुराणमा यसलाई छायाँ भनियो र चार भेद यसरी बताइयो – लोकोक्ति, छेकोक्ति, अर्भकोवित र मतोक्ति ।

तत्रान्योक्तेनुकृतिरच्छाया साऽपि चतुर्विधा । भन्दै चार भेदलाई नै उल्लेख गरेको पाइन्छ ।

पं. केशव मिश्रले आभाणकलाई नै लोकोक्तिको संज्ञा दिएका छन् । उनले "आभाणको हि लोकोक्तिः" भनेको पाइन्छ ।

पं. धरणीधर बाजपेयी र पं. बालकृष्ण भट्टद्वारा सङ्गृहीत संस्कृत लोकोक्ति सङ्ग्रहको भूमिकामा उखानलाई यसरी परिभाषित गरिएको पाइन्छ –

लोके ख्यातिमुपागतात्र सकले लोकोक्तिरेषा यतो ।
दिग्धानां किल वन्हिना हितकरः सेकोऽपि तस्योद्भवः ॥

अर्थात् उखानटुक्काहरू लोकोपवनको सर्वाधिक मनमोहक पुष्पमाल्य एवम् साहित्यिक रत्नाकरका रत्नावली हुन् । कन्नड भाषामा उखानलाई महत्त्वपूर्ण विधाका रूपमा स्वीकार्दै "गादेय मर्म बन्नरितवनु वेददमर्म बन्नरितवन्तु" भनेको पाइन्छ । अर्थात् उखानको अर्थ बुझ्नेले वेदको पनि अर्थ बुझ्छ । यति मात्र होइन अर्को भनाइले त लोकोक्तिलाई वेदका सूत्रभन्दा पनि श्रेष्ठ बताएको छ । जस्तैः "वेद सुललादरु गादे सुलगागदु" अर्थात् वेदवाक्य असत्य हुन सक्छन् तर उखानहरू असत्य हुन सक्तैनन् ।

- डचले उखानहरू लोकानुभवका सन्तान हुन् भनेका छन् ।
- जापानी भाषामा उखानहरू ईश्वरीय वाणी हुन् भनिएको पाइन्छ ।
- अरस्तुले तत्त्वज्ञानको भग्नावशेषबाट खोजेर फेला परेका र जोगाएर राखिएका अमूल्य टुक्रा उखान हुन् भनेका छन् ।
- सर्भेन्टिजले उखान ठूलो अनुभवद्वारा निर्माण भएका साना वाक्य हुन् भनेका छन् ।

- उमास्मसले अनुभवी र प्रमाणित साना वाक्यहरू नै उखान हुन् भनेका छन् ।

- एस्टोनियन भाषामा उखानलाई विचारको साँचो मानेको पाइन्छ ।

- जर्मन भाषामा त उखानलाई भाषाको अलङ्कार भनेको पाइन्छ ।

- अङ्ग्रेजी भाषामा "ब्रह्माण्डको समस्त ज्ञान, विज्ञान, शिक्षा, नीति, धर्म आदि विषय उखानमा सङ्क्षिप्त रूपमा सन्निहित हुने हुनाले उखानलाई मानव अनुभव सागरको अमूल्य रत्नको रूपमा लिएको पाइन्छ ।"

- जानसनले जनतामा निरन्तर प्रयोग हुने लघु उक्ति नै उखान हो भनेका छन् ।

- फिस्तेले व्यावहारिक जीवनका मार्गदर्शक वचन हुन् भनेका छन् ।

- त्यस्तै ट्रन्चले उखान भनेको अज्ञात व्यक्तिको रचना हो भनेका छन् ।

- रसेलले धेरैको चातुर्य र एकको बुद्धिको चमत्कार एउटाको चुतऱ्याई मिसिएको हुन्छ भनेका छन् ।

यस सन्दर्भमा केही भारतीय साहित्यकार एवम् विद्वत्वर्गका मतहरू पनि राख्नु सान्दर्भिक देखिन्छ र ती मतहरू यसप्रकार छन् :

- डा. श्याम परमाकरका अनुसार जीवनको विस्तृत प्राङ्गणमा भिन्न–भिन्न अनुभवद्वारा सर्वसाधारण जनमानसलाई प्रभावित गर्दै जसले अभिव्यक्तिसँग सम्बन्धित अङ्गलाई उत्कर्षता प्रदान गर्छ, तिनै अनुभव उखान हुन् भनेका छन् ।

- डा. कृष्णदेव उपाध्यायका अनुसार यो अनुभवसिद्ध ज्ञानको भण्डार हो र मान्छेले युग–युगमा जुन कुराको तथ्य अनुभव गऱ्यो त्यसको प्रकाशन यसको माध्यमबाट भएको देखिन्छ ।

- डा. यस.एस. दक्षिणामूर्तिका अनुसार उखान सङ्क्षिप्त सारगर्भित र प्रभावशाली शक्ति हो जसमा जीवनको अनुभूति स्पष्ट झल्कन्छ र परिस्थितिको अनुकूलता अनुरूप प्रयोग गरिन्छ भन्ने धारणा रहेको छ ।

उखान सम्बन्धी केही नेपाली विद्वान्का परिभाषा एवम् भनाइहरू पनि उल्लेख्य रहेको पाइन्छ । ती विद्वान्का परिभाषाहरू यसप्रकार छन् :

- मोहनराज शर्माका अनुसार वाक्यस्तरको संरचना हुने त्यस सूत्रात्मक उक्ति वा कथनलाई उखान भनिन्छ, जसको अर्थ त्यसका उक्तिसँग सम्बन्धित हुन्छ भने रहेको पाइन्छ ।

- सत्यमोहन जोशीका अनुसार उखान भनेको पद–लालित्यले हिस्सी परेको लाक्षणिक भावपूर्ण भएको एक लोकोक्ति हो, एक किसिमले उखान भनेकै हृदयकोश हो । जसको प्रयोग ठाउँ र बेला हेरी हुन्छ भनेका छन् ।

- मुकुन्द आचार्यले मानव जीवनका सबै पक्षहरूलाई सूत्रात्मक रूपमा व्याख्या गर्ने लोकजिब्रोमा नृत्य गर्ने उखान र टुक्काहरू लोकजीवनका मानककोश हुन् भनेका छन् ।

- हीरामणि शर्मा पौड्यालले उखानले वहन गरेको मूलभाव वा विचार सोझै प्रकट नभई उपमा, रूपक, दृष्टान्त आदि विविध अलङ्कारहरूको आवरणभित्र सजिएर व्यञ्जनाश्रयका माध्यमबाट व्यक्त हुने हुँदा उखानलाई आलङ्कारिक तथा लक्षणिक अभिव्यक्ति पनि भन्न सकिन्छ भनेका छन् ।

- कृष्णप्रसाद पराजुलीका अनुसार लोक अभिव्यक्तिका फाँटमा हरेक उखानले लघुकथन वा सङ्क्षिप्त उक्तिको रूप लिएको हुन्छ, उखानको सिङ्गो ढुकुटी चाहिँ लोकसाहित्यको एक विधाको रूपमा स्वीकृत छ भन्दै परिभाषित गरेका छन् ।

- पारसमणि प्रधानले उखान भाषको ज्यान हो, जातिका अनुभवको सार हो भनेको पाइन्छ ।

- गङ्गाप्रसाद प्रधानका अनुसार उखान, खुकुरी, अग्नि एकै हुन् । उखान धर्मी, पापी, उचा, नीचा, जातभात कसैको लिदैन । उखान पहिलेका लोकले छानी, घोटी, जाँची ठहऱ्याई चल्ती गराएका कुरा काट्ने स–साना चरणहरू हुन् । यसले भनेको कुराको अर्ती लिनु पक्ष नलिनु भनेका छन् ।

- शिवप्रसाद पौड्यालका अनुसार उखान लोकअनुभवबाट खारिएर निस्केका सूत्रात्मक कथन हुन्, तिनमा व्यावहारिक ज्ञान हुन्छ । त्यो ज्ञान मार्ग निर्देशनको रूपमा अभिव्यक्त गरिएको हुन्छ ।

उपर्युक्त पूर्वीय, पाश्चात्य एवम् नेपाली विद्वान्हरूका उखानसम्बन्धी दृष्टिकोणहरूलाई मनन गर्दा उखान भनेको जनसमुदायको लामो अनुभवबाट गालेर निस्केका सूत्रबद्ध कथन हुन् । तिनीहरूमा शास्त्रले व्यक्त गर्ने सन्देश भन्दा बढी क्षमता सन्निहित हुन्छ । साहित्यका कुनै पनि विधालाई लावण्यता प्रदान गर्नमा उखानको महत्त्वपूर्ण भूमिका हुन्छ । साथै समाजलाई नजिकबाट जस्ताको तस्तै नियालेर कलात्मक ढङ्गले प्रस्तुत गर्ने सामर्थ्य पनि उखानमा रहेको हुन्छ भन्न सकिन्छ ।

२.१.३ उखानको प्रयोजन

कुनै पनि कार्य उद्देश्य वा प्रयोजन बिना गरिदैन । त्यस्तै उखानको पनि आफ्नै प्रयोजन वा उद्देश्य रहेको छ । वास्तवमा भन्ने हो भने उखान के प्रयोजनका लागि प्रयोग गरिन्छ ? उखानले लोकलाई दिने कुरा के हो ? भन्ने प्रश्नको समाधान नै उखानको प्रयोजन हो । यस विषयलाई प्रष्ट्याउनका लागि निम्नलिखित बुँदाहरू सान्दर्भिक छन् :

- उखानलाई लोकव्यवहारमा घटनाको रूपमा प्रयोग गरिने हुँदा यो घटनाको एक माध्यम हो ।

- जीवनजगत्को अनुभूतिको सम्प्रेषणको माध्यमका रूपमा प्रयोग हुन्छ ।

- लोकजीवनको प्रतिबिम्ब प्रकटीकरण गर्ने माध्यमको रूपमा प्रयोग हुन्छ ।

- भाषालाइ सिँगारेर प्रभावकारी, ओजस्वी र तीक्ष्ण बनाउँछ ।

- नैतिक सन्देश दिन सहायक सिद्ध हुन्छ ।

- थोरै शब्दमा व्यापक सन्देश प्रदान गर्छ ।
- मानवीय कमजोरी र विसङ्गतिको पर्दाफास गर्दै सुधारको सन्देश प्रदान गर्छ ।
- सामाजिक जीवनको इतिहास, संस्कृति तथा समकालीन समाजको प्रतिबिम्ब धारण गर्ने माध्यमको रूपमा प्रयोग हुन्छ ।
- साङ्केतिक भाव अभिव्यक्त गर्ने माध्यमको रूपमा प्रयोग हुन्छ ।
- दुराचारप्रति वितृष्णा दर्साई मानिसलाई सदाचारतर्फ प्रेरित गर्न सहायक सिद्ध हुन्छ ।
- सामाजिक न्यायको सन्देश प्रदान गर्छ ।
- विराट् जनसमुदायको आचार, व्यवहार, मान्यता, धार्मिक, सामाजिक आस्था, भौतिक गतिविधि एवम् नैसर्गिक संवेदनात्मक अभिव्यक्तिको रूपमा प्रयोग हुन्छ ।

समग्रमा उखानले भाषालाई ओजस्वी र तीक्ष्ण बनाउँदै लोकव्यवहारका यथार्थ घटनाहरूलाई टपक्क टिपेर जनता सामु प्रकट गर्दछ । यसका साथसाथै समाजमा रहेका अनेक किसिमका विकृति विसङ्गति र दुराचारप्रति व्यङ्ग्य प्रहार गर्दै समाजलाई एक सभ्य, सुसंस्कृत र सदाचारतर्फ लाग्नका लागि आह्वान गर्दछ, यो नै उखानको मुख्य प्रयोजन हो ।

२.१.४ उखानको विशेषता

नेपाली उखानहरू नेपाली जीवनका मौलिक सिर्जना हुन् । भाषा, संस्कृति र परम्परा अनुसार उखानका विशेषतामा केही अन्तर हुनु स्वाभाविक नै भए पनि प्रायः सबै उखानहरूमा एकै किसिमको विशेषता पाइने कुरा विभिन्न स्वदेशी एवम् विदेशी विद्वान्हरूले आ–आफ्ना धारणा अनुसार व्यक्त गरेको पाइन्छ ।

पश्चिमा विद्वान् हाबेलले उखानका तिन विशेषता देखाएका छन् :

(क) सङ्क्षिप्तता (Brevity)

(ख) सारगर्भितता (Sence)

(ग) सप्राणता (Piquarcy)

भारतीय विद्वान् डा. कृष्णदेव उपाध्यायले उखानका तिनवटा विशेषता देखाएका छन् :

(क) समासशैली

(ख) अनुभूति

(ग) निरीक्षण एवम् सरलता

त्यसैगरी श्याम परमारका दृष्टिमा उखानका पाँच विशेषता छन् :

(क) लाघवत्व

(ख) अनुभूति र शिक्षण

(ग) सरल भाषा

(घ) प्रभावोत्पादक शैली

(ङ) लोकरञ्जन (अर्याल, २०६४ : १६)

डा. कुन्दललाल उप्रेतीले भने उखानका विशेषता दसवटासम्म पुऱ्याएका देखिन्छ :

(क) ज्ञान र अनुभव

(ख) सार्वभौतिक एवम् सार्वकालिक

(ग) अज्ञात रचयिता

(घ) रसको अक्षय भण्डार

(ङ) लाघवत्व

(च) सरलता

(छ) सप्राणता

(ज) भावभङ्गिमा

(झ) सारगर्भितता

(ञ) लोकप्रियता

नेपाली विद्वान्हरूले भने केही फरक किसिमले उखानका विशेषता देखाएका छन् । केही विशेषता यसप्रकार छन् :

नेपाली विद्वान् डा. शम्भुप्रसाद कोइरालाको विचारमा उखनका पाँच विशेषता छन् :

(क) सङ्क्षिप्त एवम् सारगर्भितता,

(ख) निरीक्षण एवम् अनुभूतिको व्यञ्जना

(ग) सरलता एवम् लयात्मकता

(घ) प्रभावशालिता एवम् लोकरञ्जकता

(ङ) तुक या अन्त्यानुप्रासको प्रयोग

अर्का विद्वान् कृष्णप्रसाद पराजुलीले उखानका ६ वटा विशेषता देखाएका छन् :

(क) सारगर्भितता

(ख) सङ्क्षिप्तता

(ग) सरलता

(घ) रूप विविधता

(ङ) सजीवता

(च) लोकप्रियता

अर्का नेपाली लोकसाहित्य एवम् उखानका अध्ययनकर्ता झमकप्रसाद शर्माले उखानका विशेषता यसप्रकार दर्शाएका छन् :

(क) हास्य

(ख) व्यङ्ग्य आलङ्कारिकता

(ग) मार्मिकता

(घ) सम्प्रेषणीयता

(ङ) प्रभावोत्पादकता

(च) उक्ति वैचित्र्य

(छ) रस निष्पत्ति

(ज) सूत्रात्मकता

नेपाली उखानका विशेष विशेषज्ञ एवम् अध्ययनकर्ता शिवप्रसाद पौड्यालले उखानका दसवटा विशेषतालाई देखाउने काम गरेका छन् । ती विशेषताहरू यसप्रकार छन् :

(क) लोकप्रियता

(ख) सारगर्भितता

(ग) सङ्क्षिप्तता

(घ) सरलता र सरसरता

(ङ) स्पष्टता

(च) लोकानुभवको गहनता

(छ) सजीवता

(ज) सार्वभौमिकता

(झ) सार्वकालिकता

(ञ) प्रभविष्णुता तथा प्रभावोत्पादकता

यसरी उखानलाई बाहिरबाट हेर्दा देखिने स्वरूप र भित्री गुण वा रहस्यका आधारमा यसका विशेषताहरूलाई केलाउन सकिन्छ । नेपाली लोकसाहित्यका विभिन्न विद्वान्हरूका उखान सम्बन्धी विशेषताहरूलाई अध्ययन गर्दा मोटामोटी रूपले निम्नलिखित विशेषताहरूलाई उखानका विशेषताअन्तर्गत समाहित गर्न सकिन्छ :

(क) सङ्क्षिप्तता

(ख) चिरस्थायिता

(ग) सारगर्भितता

(घ) अनेकरूपता

(ङ) सरलता एवम् सरसता

(च) व्यङ्ग्यात्मकता

(छ) मनोरञ्जनात्मकता

(ज) लयात्मकता

(झ) यथार्थता

(ञ) उपदेशात्मकता

(क) सङ्क्षिप्तता

सङ्क्षिप्तता एउटा महत्त्वपूर्ण एवम् अग्रणी विशेषता हो उखानको । उखानमा हरेक कुरालाई थोरैमा धेरै दिने प्रयत्न गरिन्छ । त्यसैले त उखानलाई गागरमा सागर अटाउने क्षमता हुन्छ भनिएको हो । जस्तै :

"आस गर्नु भर नपर्नु ।"

(ख) चिरस्थायिता

उखानको प्रारम्भ लोकसमाजबाट हुने गर्छ । यो एक पिढीबाट अर्को पिढीमा सहज रूपले हस्तान्तरित हुन्छ र नयाँ पुस्ताले पनि रोचकतापूर्वक यसलाई अपनाएको हुन्छ । त्यसैले यो चिरस्थायी रहन्छ । जस्तै :

"आगो ताप्नू मूढाको कुरा सुन्नू बूढाको ।"

(ग) सारगर्भितता

सारगर्भितता उखानको प्रमुख विशेषता हो । धेरै र लामो शब्दावलीमा व्यक्त गर्नुपर्ने कुरालाई छोटो शब्दावलीमा मै व्यक्त गर्न सकिने हुनाले उखानमा सारगर्भितता पाउन सकिन्छ । जस्तै :

"एक हातले ताली बज्दैन ।"

"सुख भयो भने नहाँस्नू, दुःख भयो भने नरुनू ।"

(घ) अनेकरूपता

उखानको अर्को महत्त्वपूर्ण विशेषता रूपविविधता वा अनेकरूपता पनि हो । रूप संरचनाका दृष्टिकोणले उखान विभिन्न किसिमका हुन्छन् । कुनै उखान प्रश्नात्मक हुन्छ भने कुनै प्रश्नोत्तरात्मक हुन्छन् । यसैगरी कुनै तुकबन्दीयुक्त हुन्छन् तर कुनै भाषान्तर प्रभावित हुन्छन् । जस्तै :

प्रश्नात्मक – बाह्रवर्ष रामायण पढ्यो सीता कस्की जोई ?

प्रश्नोत्तरात्मक – किन रोइस मङ्गले ? आफ्नै ढङ्गले ।

तुकबन्दीयुक्त – म ताक्छु मुढो बन्चरो ताक्छ घुँडो ।

भाषान्तर प्रभावित : एक पन्थ दो काज ।

(ङ) सरलता एवम् सरसता

उखानमा सरलता एवम् सरसता रहन्छ । उखान सरल र सरस हुने हुनाले औपचारिक शिक्षा हासिल नगरेका व्यक्तिले पनि सहज किसिमले नै बुझ्न सक्ने एवम् जीवनमा प्रयोगमा ल्याउन सकिने हुन्छन् । जस्तै :

"आए आँप गए झटारो ।"

"आगो ताप्नू मूढाको, कुरा सुन्नू बूढाको ।"

(च) व्यङ्ग्यात्मकता

व्यङ्ग्यात्मकता पनि उखानको एउटा विशेषता हो । कतिपय उखानहरू सिधै आफ्नो वाच्यार्थ नबताईकन व्यन्जन शक्तिद्वारा व्यङ्ग्यार्थ व्यक्त गर्ने खालका हुन्छन् । जस्तै :

"आफै त महादेव उत्तानो परे कसले दिने वर ?"

"आफू हुनुहुन्न, जेठाजुले छुनुहुन्न ।"

(छ) मनोरञ्जनात्मकता

उखानहरू मनोरञ्जनात्मक किसिमका हुन्छन् । दैनिक जीवनमा कुराकानीका क्रममा प्रयोग हुने उखानहरूले मनोरञ्जन प्रदान गर्दछन् । त्यसैले मनोरञ्जनात्मकता पनि उखानको महत्त्वपूर्ण विशेषता हो ।

"बाहिर–बाहिर टाई फिटिङ्ग, भित्र–भित्र जुम्राको मिटिङ ।"

(ज) लयात्मकता

लयात्मकता पनि उखानको अर्को महत्त्वपूर्ण विशेषता हो । अधिकांश उखानहरू लयात्मक एवम् गेयात्मक हुन्छन् । लयात्मकताले उखान प्रयोगमा अझै उत्सुकता जगाउँछ । जस्तै :

"किन रोइस् मङ्गले आफ्नै ढङ्गले ।"

(झ) यथार्थता

उखानहरू यथार्थपरक हुन्छन् । लोकजीवनका वास्तविकतालाई उखानले उजागर गरेको पाइन्छ । यिनीहरू समाजका दर्पण हुन्, समाजको वास्तविक चित्रणमा उखानको महत्त्वपूर्ण भूमिका रहन्छ । जस्तै :

"नाच्न नजान्ने आँगन टेढो ।"

(ञ) उपदेशात्मकता

उखानको अर्को विशेषता उपदेशात्मकता पनि हो । प्रायः उखानहरू नैतिक शिक्षा एवम् उपदेश प्रदान गर्ने किसिमका हुन्छन् । जस्तै :

"कि आफै जान्नु कि अरुले भनेको मान्नु ।"

२.१.५ उखानका तत्त्वहरू

उखान संसारका सम्पूर्ण भाषाका अलङ्कार हुन् । यी विभिन्न भाषामा विभिन्न नामले चिनिने भए पनि सबै भाषामा यसको प्रयोजन समान रहेको पाइन्छ । उखान लोकसाहित्यका विभिन्न विधाहरूमध्येको एउटा विधा हो । यो लोकसाहित्यका अन्य विधाका तुलनामा लघु आकारको हुन्छ । उखानका तत्त्व भन्नाले उखान बन्नका लागि चाहिने वा आवश्यक पर्ने उपकरण वा अङ्ग भन्ने बुझिन्छ । उखान लघु आकारको हुने भएकाले उखानका तत्त्वहरूको सङ्ख्या अन्य विधाका तुलनामा कम नै छ । यसर्थ उखानको कथ्य, शैली र उद्देश्य गरी तिन तत्त्व रहेका छन् । ती यसप्रकार छन् :

(क) कथ्य

कथ्य भनेको उखानको भाव वा उखानले भन्न खोजेको कुरा हो । त्यसैले उखानमा जे भनिएको हुन्छ त्यसलाई उखानको कथ्य भनिन्छ । उखानहरूमा भन्नुपर्ने कुरा सोझै पनि भनिन्छ र लक्षणा र व्यञ्जनाक रूपमा पनि भनिन्छ । कुनै पनि उखानको अर्थ स्पष्टसँग बुझ्न त्यसको प्रसङ्ग र कथ्य राम्रोसँग बुझ्नुपर्छ ।

(ख) शैली

शैली भन्नाले सामानयतया विधि वा तरिका भन्ने बुझिन्छ । उखान जुन ढङ्गले वा तरिकाले भनिन्छ त्यो नै त्यसको शैली हो । उखानमा प्रयुक्त शब्दहरू र तिनको संयोजनले शैलीको निर्माण गर्छन् । उखानका शैलीहरू पनि सामान्य र अलङ्कृत गरी दुई प्रकारका हुन्छन् । सामान्य शैलीले उखानलाई सजिलै बुझ्न सकिने सरल र सरस बनाउँछ भने अलङ्कृत शैलीले उखानलाई बुझ्न त्यसका विभिन्न प्रसङ्गहरू बुझ्नुपर्छ ।

(ग) उद्देश्य

लोकसाहित्यका जुनसुकै विधामा पनि एउटा न एउटा उद्देश्य हुन्छ । उखानका पनि आफ्नै किसिमका उद्देश्य छन् । उद्देश्यका माध्यमबाट नै उखानले आफूले दिन खोजेको कुरा दिन सफल हुन्छ । उखानका माध्यमबाट व्यक्तिले के भन्न चाहन्छ, के सूचना दिन चाहन्छ अथवा के विषयमा टिपपणी वा आलोचना गर्न चाहछ ? ती सबै कुरा त्यस व्यक्तिले प्रयोग गर्ने उखानमा निर्भर रहने हुँदा उखानमा उद्देश्यलाई अनिवार्य तत्त्वका रूपमा लिने गरिन्छ ।

२.१.६ उखानको वर्गीकरण

उखानहरू संसारका सबै भाषामा पाइन्छन् । कुनै पनि भाषिक समुदायमा प्रचलित उखानले त्यस समाजको जीवनशैली, धर्म, जाति, पेसा, रीतिस्थिति आदिको यथार्थ चित्रण उतारेको हुन्छ । उखानका त्यसता पक्षले त्यहाँको जीवनशैलीलाई बुझ्न प्रशस्त मद्दत पुऱ्याउँछन् । नेपाली उखानहरू नेपाली लोकजीवनकै परिवेशमा सिर्जिएका नेपाली जनजीवनका यथार्थ रूप हुन् । तिनमा नेपाली समाजको वास्तविक प्रतिबिम्ब झल्केको भेटिन्छ । उखानले बोल्ने शब्दले समाजका हरेक पक्षको अध्ययन गर्न मार्ग प्रशस्त गर्ने गरेको हुन्छ । उखानले कस्ता कस्ता विषयलाई छोएर आफ्नो वर्ग निर्धारण गरेको छ त भन्ने विषयमा विभिन्न पाश्चात्य एवम् नेपाली विद्वान्का वर्गीकरणका तरिका र आधारहरू प्रस्तुत गर्नु अत्यावश्यक देखिन्छ ।

(क) पाश्चात्य विद्वान् जोन क्रिश्चियनका अनुसार :

(क) मानिसका कमीकमजोरी, त्रुटि वा अवगुणसम्बन्धी

(ख) सांसारिक ज्ञान विषयक

(ग) सामाजिक र नैतिक

(घ) जातिका विशेषता सम्बन्धी

(ङ) कृषि र ऋतुसम्बन्धी

(ख) भारतीय विद्वान्हरू

(क) डा. कृष्णदेव उपाध्यायका अनुसार :

१) स्थानसम्बन्धी

२) जातिसम्बन्धी

३) प्रकृति तथा कृषिसम्बन्धी

४) पशुपन्छीसम्बन्धी

५) प्रकीर्ण

(ख) डा. कन्हैयालाल सहलका अनुसार

स्वरूपको आधारमा :

१) प्राचीन संस्कृत साहित्यमा आधारित

२) मध्यकालीन हिन्दी कवि र उनको काव्यमा आधारित

३) अनुदित उखान

४) तुलनात्मक उखान

(ग) नेपाली विद्वान्हरू

(क) डा. शम्भुप्रसाद कोइरालाका अनुसार :

१) व्यङ्ग्यात्मक

२) उपदेशात्मक

३) स्थानपरक

४) जातिपरक

५) प्रकृति तथा कृषिपरक

६) सांस्कृतिक

७) पशुपंक्षीपरक

(ख) कृष्णप्रसाद पराजुलीका अनुसार :

रूपात्मक

१) शब्दशक्तिमूलक दृष्टि

२) संरचनात्मक दृष्टि

विषयात्मक

१) सामाजिक तथा नीति चेतनासम्बन्धी

२) ज्ञान–विज्ञानसम्बन्धी

३)	कृषि व्यवसाय सम्बन्धी

४)	लोक विश्वास सम्बन्धी

५)	विविध विषय सम्बन्धी

(ग)	डा. चूडामणि बन्धुका अनुसार :

शब्दस्रोतका आधारमा

१)	तत्सम

२)	तद्भव

३)	आगन्तुक

वाक्य संरचनाका आधारमा

१)	सरल

२)	अनुप्रासात्मक (जटिल)

वाक्यार्थ वा भावका आधारमा

१)	निश्चयार्थक

२)	प्रश्नार्थक

३)	विध्यर्थक

दृष्टिबिन्दुका आधारमा

१)	प्रथम पुरुष

२)	मध्यम पुरुष

३)	अन्य पुरुष

आकारका आधारमा

१)	छोटा

२)	मझौला

३)	लामा

अर्थका आधारमा

१)	अभिधामूलक

२)	लक्षणामूलक

३)	व्यञ्जनामूलक

(घ)	शिवप्रसाद पौड्यालका अनुसार :

रूपात्मक

१)	आकार

२)	लयात्मक

३)	आलङ्कारिक

४)	प्रश्नमूलक

अर्थशक्तिमूलक

१)	अभिधामूलक

२)	लक्षणामूलक

३)	व्यञ्जनामूलक

विषयात्मक

१)	नीतिशिक्षा र व्यावहारिक ज्ञान सम्बन्धी

२)	सामाजिक जीवन सम्बन्धी

३)	कृषि व्यवसाय सम्बन्धी

४)	स्थान सम्बन्धी

५)	इतिहास पुराण सम्बन्धी

६)	जाति सम्बन्धी

७) पशुपंक्षी र जीवजन्तु सम्बन्धी

८) प्राकृतिकजगत् सम्बन्धी

९) लोकविश्वास सम्बन्धी

१०) विविध विषय सम्बन्धी

(ङ) झमक शर्माका अनुसार :

रूपात्मक वर्गीकरण

१) शब्दशक्तिमूलक दृष्टिकोण जम्मा ५ भेद

२) संरचनामूलक जम्मा २१ भेद

३) रसमूलक दृष्टिकोण जम्मा नवरसका ९ भेद

विषयात्मक वर्गीकरण

१) कथागत

२) नीतिगत

३) उपदेशगत

४) दृष्टिकोणमूलक

५) पौराणिक

६) ऐतिहासिक

७) सामाजिक

(अ) मानसिक पक्षसम्बन्धी उखानलाई २५ किसिमबाट विभाजन गरेको पाइन्छ ।

(आ) विविध किसिमका उखानमा १५ किसिमबाट विभाजन गरिएको छ ।

उपर्युक्त विद्वान्हरूको वर्गीकरणलाई अध्ययन गर्दा सबैले उखानलाई आ–आफ्नै दृष्टिकोणले वर्गीकरण गरेको पाइन्छ । कसैले रूपात्मक आधारमा, कसैले विषयात्मक आधारमा त कसैले शब्दशक्ति । त्यसैगरी कसैले शब्दस्रोतका आधारमा त कोहीले

वाक्यसंरचना आदि विभिन्न आधारमा वर्गीकरण गरेको पाइन्छ । यी वर्गीकरणहरूमध्ये लैङ्गिक आधारमा भने कसैले पनि उखानको वर्गीकरण गरेको देखिँदैन । लैङ्गिक आधारमा पनि उखानलाई यसरी वर्गीकरण गर्न सकिन्छ :

लैङ्गिक विभेदमूलक उखान

लैङ्गिक विभेदमूलक उखानलाई निम्नआधारमा उपवर्गमा विभाजन गर्न सकिन्छ :

(क) सामाजिक, आर्थिक, धार्मिक तथा सांस्कृतिक आधारमा पुरुषलाई भेद गरिएका उखानहरू ।

(ख) सामाजिक, आर्थिक, धार्मिक तथा सांस्कृतिक आधारमा महिलालाई भेद गरिएका उखानहरू ।

प्रस्तुत शोधपत्रमा उपर्युक्त आधारका सङ्कलित उखानहरूको वर्गीकरण अध्ययन एवम् विश्लेषण गर्ने काम गरिएको छ ।

२.२ लैङ्गिकताको सिद्धान्त

२.२.१ लैङ्गिकताको परिचय

मानव सभ्यताको प्रारम्भमा महिला र पुरुषबीच विभेद र असमानताका दूरीहरु ज्यादै सीमित थिए । तर समाज जब दासयुग हुँदै अगाडि बढ्यो पितृसत्तात्मक व्यवस्था संस्थागत रुपमा विकसित हुँदै आयो । समाजका हरेक क्रियाकलापहरु कला, साहित्य, भाषा, सिद्धान्त, विकास आदि क्षेत्रमा महिलाको भूमिकालाई मूल्याङ्कन गरिएन । महिलाले भन्दा पुरुषले बढी अवसर र प्राथमिकता पाउँदै जाँदा महिला विभिन्न हक अधिकारबाट वञ्चित बन्दै गए । यस्तो अवस्था सिर्जना हुँदै जाँदा महिलामा चेतना र जागृतिका सूक्ष्म सङ्केत वा किरणहरु देखापर्न थाले विस्तारै महिला हक, हित र अधिकारको आवाज उठाउन विभिन्न उदार नारीवाद, मार्क्सवादी नारीवाद, आमूल नारीवाद, उग्र नारीवाद, मनोविश्लेषक नारीवाद जस्ता नारीवादी सङ्गठनहरु देखापर्न थाले । यी सङ्गठनहरुले पुरुष र महिला बिचको विभेदका कारणहरु र त्यसको निराकरण कसरी गर्न सकिन्छ ? महिलालाई पुरुष सरह कसरी बनाउन सकिन्छ भन्दै विभिन्न आन्दोलन र कार्यहरु गर्दै आएको पाइन्छ । यी

विभिन्न आन्दोलन एवम् सङ्गठनहरुको उत्पत्ति पूर्व नै लैङ्गिकता भन्ने शब्द वा धारणा सामाजिक, परम्परा, धार्मिक तथा सांस्कृतिक मूल्य र मान्यता एवम् आर्थिक वितरणका प्रणालीमा देखापरेको पाइन्छ। त्यसको प्रभाव भाषा, साहित्यमा पनि नपरी रहन सकेन।द्धद्द

लैङ्गिकता अङ्ग्रेजी शब्द gender को नेपाली रूपान्तरित शब्द हो । अङ्ग्रेजी भाषाको gender भन्ने शब्द ल्याटिन भाषाको genus र फ्रेन्च भाषाको gender भन्ने शब्दबाट बनेको हो । यी दुवै शब्दको शाब्दिक अर्थ kind, type, sort हुन्छ। यसको मूल शब्द भने प्रोटे–इन्डो–युरोपियन भाषाको 'gen' भन्ने शब्द हो । यसको अर्थ kin, kind, king हुन्छ। यी सबै शब्दले मानिसमा अन्तर्निहित जैविक प्राकृतिक गुणहरू र सामाजिक विशेषतामा हुने भिन्नतालाई जाहेर गर्दछन् । यस शब्दले खासगरी स्त्रीत्व (feminity) पुरुषत्व (masculinity) लाई सङ्केत गर्दछ (पाण्डे, २०६९ : २) अर्थात् लैङ्गिकता मानिसमा जन्मसिद्ध अन्तर्निहित प्राकृतिक गुणहरू र सामाजिक गुण वा विशेषतामा हुने पृथकतालाई द्योतन गर्ने शब्द हो।

२.२.२ लैङ्गिकताको परिभाषा

लैङ्गिकता कुनै पनि समाजको लैङ्गिक तथा सांस्कृतिक वस्तुस्थितिको अध्ययन गर्दा प्रयोगमा आउने एउटा त्यस्तो शब्द हो जसले मानिसमा हुने जैविक भिन्नतालाई नभई सामाजिक भिन्नतालाई जनाउँछ। लैङ्गिकता वा लैङ्गिक पहिचानलाई विभिन्न विद्वान्हरूले विभिन्न ढङ्गले परिभाषित गरेको पाइन्छ । केही प्रतिनिधिमूलक परिभाषाहरूलाई राख्नु सान्दर्भिक देखिन्छ :

जुलिया क्लिम्स मोसीले **हाफ द वर्ल्ड हाफ अ चान्स** (१९९३) शीर्षकको पुस्तकमा भनेकी छन् :

लैङ्गिकता भनेको भूमिकाहरूको 'सेट' हो, जसले वस्त्रले झैँ रङ्गमञ्चमा लगइने मखुण्डोले झैँ अरु मानिसलाई हामी स्त्रीलिङ्गी हौँ, हामी पुलिङ्गी हौँ भन्ने अर्थ बताउँछ। यस सेट भित्र अपेक्षित व्यवहारका विशेषताहरू छुट्याइएका हुन्छन् जुन भित्र हाम्रो मुखाकृति, वस्त्र–पहिरन, प्रकृति, व्यक्तित्व, घरभित्र र बाहिरका कर्महरू, यौनिकता, परिवार, तिनीहरू बीचको सञ्चार जस्ता कुराहरू हुन्छन्, जसले हाम्रो लैङ्गिक भूमिकाको निर्माण गर्दछन्।

अर्का विद्वान् रोबर्ट स्टोलरको भनाइमा :

लैङ्गिकता यस्तो पद हो, जसका मनोवैज्ञानिक र सांस्कृतिक गूढार्थ हुन्छन् । लिङ्गबोधक उपयुक्त शब्दहरू पुरुष र महिला हुन् भने लैङ्गिकताबोधक शब्दहरू पुरुष सुलभ, पुरुषोचित र नारीमूलक नारीसुलभ हुन् । यी पछिल्ला शब्दहरू बायोलोजिकल सेक्ससँगै नजोडिएका स्वतन्त्र हुन्छन् ।

इन्साइक्लोपिडिया ब्रिटानिका अनुसार :

लैङ्गिकता एक व्यक्तिको आफू नर वा नारी हुँ भन्ने आत्मिक चेतना वा निजी धारणा हो । जुन अवधारणा वास्तविक जीव वैज्ञानिक लिङ्ग निर्धारण भन्दा फरक हुन्छ ।

कमला भसीनको भनाइमा :

लैङ्गिकताले महिला र पुरुषको सामाजिक तथा सांस्कृतिक परिभाषाको बोध गराउँछ । समाजले महिला र पुरुषलाई कस्तो प्रकारको भूमिका, अधिकार, स्रोत, साधन दिन्छ र उनीहरूलाई कस्तो किसिमको व्यवहार तथा मानसिकताको विकास गर्न सिकाउँछ त्यसको बोध गर्नु लैङ्गिकताको अर्थ हो ।

चन्द्र भद्रा (पि.एच.डी.) को भनाइमा :

नवजात शिशुको लिङ्ग पहिचान गर्ने बित्तिकै लैङ्गिकता सुरु भइहाल्छ । उदाहरणका लागि भनौं कान्छी गर्भवती थिई । हिजो राति उसले बच्चा जन्माई । तत्काल सामाजिक प्रश्न उठ्छ – कान्छीले के पाई ? हुन त मान्छेले कुकुरको छाउरो वा बिरालोको न्याउरो त जन्माउँदैन तर पनि कान्छीले के पाई भन्ने सामाजिक प्रश्नभित्र कान्छीले सुत्केरी हुँदा खसीको मासु खान पाउने भइ कि फर्सी खाएर बस्नुपर्ने हो भन्ने कुराको निक्योंल उसले छोरा पाई कि छोरी पाई भन्ने प्रश्नको जवाफमा भर पर्छ । यसबाट स्वतः प्रष्ट हुन्छ कि लैङ्गिकता सामाजिक आग्रह हो, प्रकृति प्रदत्त यथार्थ होइन ।

त्यसैगरी नेपाली बृहत् शब्दकोशले पनि लैङ्गिकता शब्दको परिभाषा गर्ने प्रचेष्टा गरेको पाइन्छ । उक्त परिभाषा यसप्रकार छ : “लैङ्गिकता भनेको भाले तथा पोथी लैङ्गिक

सम्बन्धमा आधारमा जीवन यथार्थ र समाजलाई हेर्ने दृष्टिकोण वा मान्यता हो भनी परिभाषित गरेको पाइन्छ ।"

लैङ्गिकता बारेका उपर्युक्त विद्वान्हरू एवम् शब्दकोशका परिभाषाहरूलाई मनन गर्दै सारांश रूपमा के भन्न सकिन्छ भने महिला र पुरुषको जन्मजात प्राप्त शारीरिक भूमिका तथा विशेषता नभई तिनको सामाजिक–सांस्कृतिक भूमिका र विशेषताको बोध गराउनु नै लैङ्गिकता शब्दको अर्थ हो ।

२.२.३ लैङ्गिक अवधारणा : मूलभूत मान्यता

सन् १९८० को दशकको आरम्भमा विकासको नयाँ अवधारणाका रूपमा विश्वमा लैङ्गिकता र विकास (Gender and Development Gad) को अवधारणाको अभ्युदय भएको हो । यही अवधारणाले लिङ्गका आधारमा गरिने असमान व्यवहार र भूमिकालाई पूर्णतः अस्वीकार गर्दै विश्वमा महिला र पुरुष दुवैको समतामूलक विकास गर्नुपर्ने मान्यता स्पष्टताका साथ अगाडि ल्याएको हो । महिला वा पुरुष यी दुईमध्ये कसैप्रति पनि पक्षपातपूर्ण विचार तथा दृष्टि नराखी महिला पुरुष सहअस्तित्व र समझदारीमा लैङ्गिक समतामूलक समाज निर्माणका लागि पहल गर्नुपर्ने कुरामा यस अवधारणाको विशेष जोड रहेको छ ।

प्रारम्भिक समयमा लैङ्गिकताको कुरालाई कतिपयले लिङ्ग (Sex) को पर्यायवाची शब्दको रूपमा बुझ्ने गरेको पाइन्छ तर लिङ्ग र लैङ्गिकता एउटै कुरा होइन । यी दुई नितान्त भिन्न कुरा हुन् । लैङ्गिकताको अवधारणा बारे बुझ्दा वा बुझाउँदा सबैभन्दा पहिला लिङ्ग र लैङ्गिकता बिचको पृथक्तालाई पहिल्याउनु अति आवश्यक हुन आउँछ ।

यस प्रसङ्गमा सर्वप्रथम लिङ्ग (Sex) भनेको के हो ? यसबारे चर्चा गरौँ । यो व्यक्तिको जैविक वास्तविकता हो । यसले महिला र पुरुषको प्राकृतिक संरचनालाई जनाउँछ । जब एउटा शिशु जन्मन्छ ऊ कि केटी हुन्छ, कि केटा हुन्छ । केटी त्यसलाई भनिन्छ जसको योनि र पाठेघर हुन्छ । केटा त्यसलाई भनिन्छ जसको लिङ्ग र अण्डकोष हुन्छ । केटा र केटीको यो फरक शारीरिक वा जीववैज्ञानिक बनावटलाई प्राकृतिक लिङ्ग भनिन्छ । यो जन्मैदेखि मान्छेको शरीरमा जोडिएर आउने कुरा हो । लिङ्ग परिवर्तनका केही

नगण्य प्रयत्नहरूलाई अपवाद मान्दै के भन्न सकिन्छ भने प्राकृतिक लिङ्गभेद अपरिवर्तनीय सत्य हो । यसलाई परिवर्तन गर्न सकिन्न । शारीरिक रूपले महिला र पुरुष जहाँ पनि जहिले पनि फरक नै हुन्छन् ।

जैविक विशेषताका आधारमा भन्नुपर्दा महिला भन्नाले योनि भएको, दाह्री जुँगा नउम्रने, महिनावारी हुने, डिम्ब उत्पादन गर्न सक्ने, क्रोमोजोम हुने, गर्भधारण गर्न सक्ने, बच्चा जन्माउन सक्ने, बच्चालाई स्तनपात गराउन सक्ने जस्ता शारीरिक र जैविक विशेषतायुक्त मान्छे भन्ने बुझिन्छ । त्यसैगरी पुरुष भन्नाले लिङ्ग र अण्डकोष हुने, दाह्री जुँगा उम्रने, शुक्रकीट उत्पादन गर्ने, XY क्रोमोजोम हुने, गर्भधारण गर्न नसक्ने, बच्चालाई स्तनपान गराउन नसक्ने आदि जैविक विशेषतायुक्त मान्छे भन्ने बुझिन्छ ।

लैङ्गिकताको अवधारणालाई प्रष्याउने क्रममा सर्वप्रथम लिङ्गबारे प्रष्ट भइसकेपछि लैङ्गिकता के हो ? यो कसरी निर्धारण हुन्छ यसबारेमा चर्चा गरौं :

माथि उल्लिखित प्रकृतिले बनाएको भिन्नताबाहेक समाजले महिला र पुरुषका बारेमा जति पनि भिन्नताहरू औंल्याएको छ (जसमा कुनै सत्यता छैन), त्यो लैङ्गिकता हो । अर्को तरिकाले भन्नुपर्दा शारीरिक बनावटको भिन्नताको आधारमा महिला र पुरुषले गर्ने कामको बाँडफाँड, उनीहरूबिचको शक्तिसम्बन्ध (असमान शक्तिसम्बन्ध) र सामाजिक, सांस्कृतिक मान्यता नै लैङ्गिकता हो । यो मान्छेसित उसको जन्मदेखि नै टाँसिएर आउने कुरा होइन, उसको धारणा पछि विकसित हुने कुरा हो, समाजको बुझाइ र मान्यतामा भर पर्ने कुरा हो ।

यसलाई सामाजिक लिङ्ग भनेर बुझ्न सकिन्छ । यो सर्वत्र एकैनासको पाइन्न । समाज, परिवार, समय, ठाउँ, जाति, वर्ग, धर्म अनुसार यो भिन्नाभिन्नै रूपको हुन्छ । यो मूलतः व्यक्तिको मनोविज्ञानसित सम्बन्धित हुन्छ । यो प्राकृतिक सत्य नभई सामाजिकीकरणको प्रक्रिया सँगसँगै मानव मनमा पछि जोडिन आएको यथार्थ भएको हुनाले यसलाई मान्छेले आफ्नो इच्छा र आवश्यकता मुताबिक जुनबेला पनि परिवर्तन गर्न सक्छ, जस्तो रूपमा पनि ढाल्न सक्छ (पाण्डे, २०६९ : ९) । अर्थात् लैङ्गिकता भन्ने विषय देश,

काल र परिस्थितिअनुसार परिचालित विषय हो । यसलाई मानिसले आवश्यकताअनुसार प्रयोगमा ल्याउने गर्छन् ।

आज हामी जुन लैङ्गिक विभेदको कुरा गर्दछौं, निश्चय नै त्यो सृष्टि सँगसँगै उत्पन्न भएको यथार्थ होइन, मानव समाजमा सामाजीकरणको सिलसिलामा पछि विकसित भएको मान्यता एवम् व्यवहार हो । हामी सबैलाई थाहा छ जब एउटा शिशुको जन्म हुन्छ त्यो बेला उसको जनेन्द्रियत (Sexual organ) छोपिदिने हो भने त्यो शिशु छोरो हो कि छोरी भन्ने कुरा पटक्कै ठम्याउन सकिँदैन । किनकि त्यो एउटा कुरा बाहेक जन्मदा छोरा र छोरीमा बाहिर देखिने अरु कुनै भिनता हुन्न । तर जब त्यस शिशुलाई हुर्काउने क्रम सुरु हुन्छ, तत्कालैदेखि 'छोरो शिशु' र 'छोरी शिशु' का बिच भेदभावको व्यवहार गर्न थालिन्छ । धेरैजसो समाजमा छोरा र छोरीको सामाजिकीकरणको प्रक्रिया यस्तो प्रकार चलित हुन्छ कि छोरीलाई क्षमा, भय, लाज, सहनशीलता, समर्पण, सहिष्णुता, नमनीयताका गुणहरू आत्मसात् गर्न प्रेरित गरिन्छ तर छोरालाई भने साहसिक, शक्तिशाली, तार्किक आत्मविश्वासी प्रतिस्पर्धी स्वभावमा प्रवृत्त हुन उत्प्रेरित गरिन्छ ।

लैङ्गिकता सम्बन्धी विभिन्न पुस्तकहरू तथा अनुसन्धानात्मक ग्रन्थहरूमा व्यक्तिको सामाजिकीकरणको प्रक्रियाबारे बुझाउने सिलसिलामा विशेषज्ञहरूले विभिन्न रोचक घटनालाई उदाहरणका रूपमा अगाडि सारेका छन् । उनीहरूले विभिन्न समाजको उदाहरण दिई परिवार–समाजमा कसरी मान्छेहरूले छोरो जन्मँदा र छोरी जन्मदाको घटनालाई भिन्न ढङ्गले प्रतिक्रिया व्यक्त गरी महिला र पुरुष बारेको आफ्नो भिन्न र विभेदकारी धारणालाई अभिव्यक्ति दिने गर्छन् भन्ने कुरा बुझाउन खोजेको भेटिन्छ ।

छोरा र छोरीलाई हुर्काउने बढाउने क्रममा परिवार, समाजले महिला र पुरुषको भूमिकाका लागि कसरी सामाजिकीकरण गर्दछ भन्ने बारे प्रष्ट पार्ने सन्दर्भमा जुलियाव्लिभ्स मोसीले आफ्नो **हाफ द वर्ल्ड हाफ द चान्स** भन्ने पुस्तकमा उदाहरणका रूपमा तुर्काना जातिका केटाकेटीहरूलाई गाउन लगाउने गीतलाई प्रस्तुत गरेकी छन्, जुन निम्न प्रकृतिको छ :

केटीका लागि गाइने तुर्काना गीत

ठूली भएर हुर्किएपछि तिम्रा लागि
एक असल लोग्ने मिलोस् ।
हामीलाई तिमीले सम्भिरहनु र
सधैँ हाम्रो सहायता गरिरहनु पुगोस् ।

केटाका लागि गाइने तुर्काना गीत

ठूलो भएपछि तिमीले
यो घर र सम्पत्तिको हेरचाह गरौँला ।
अनि आमा र बहिनीका
सुरक्षा गरौँला ॥

त्यसैगरी नेपाली समाजमा प्राचीन समयदेखि नै नेपाली उखानमा 'छोरो जन्मे खसी, छोरी जन्मे फर्सी', 'छोरा पाए हुरुक्क छोरी पाए धुरुक्क', 'छोरोको नाता हाडको, छोरीको नाता पातको', 'छोरी मरी ठूला घर परी' आदि जस्ता उखानहरू त हाम्रै समाजमा पनि प्रशस्त प्रचलित पाइन्छन् । छोरो दङ्गपरी खुसीयाली मनाउँदै भोजभतेर गर्ने तथा हर्ष बढाई स्वरूप पैसा समेत बाँड्ने अनि छोरी जन्मदा चाहिँ त्यस्तो केही नगर्ने मात्र होइन, सुत्केरी आमाको स्याहारमा समेत कम ध्यान दिने प्रचलन संसारका धेरै ठाउँमा अभैसम्म पनि विद्यमान रहेको तथ्य हामी कसैबाट पनि लुकेको छैन ।

यसरी सामाजिकीकरणका क्रममा परिवार समाजले सुरुदेखि नै छोरा र छोरीलाई विभेदकारी व्यवहार गर्ने परिपाटी रहँदै आएको कारण नै समाजमा महिला र पुरुषबारे नितान्त भिन्न प्रकारको परिभाषा बन्न गएको हो । यथार्थमा महिलालाई परनिर्भर जाति ठान्नु र पुरुषलाई आत्मनिर्भर जाति मान्नु यो सबै उही त्रुटिपूर्ण सामाजिकीकरण प्रक्रियाको नतिजा सिवाय अरु केही पनि होइन, समाजमा महिला र पुरुषप्रति विभेदकारी व्यवहार हुनुका पछाडि महिलाले पुरुषलाई दोषी देख्नु वा पुरुषले महिलामा कमजोरी औँल्याउनु सर्वथा गलत कुरो हो । सबैले बुभ्नु पर्ने तथ्य के हो भने मुख्य दोष हाम्रो

सामाजिकीकरणको प्रक्रियामा छ न कि महिला वा पुरुषमा (पाण्डे, २०६९ : १०) । अर्थात् समाजमा मानव भएर जन्म लिएपछि प्राकृतिक रूपमा व्यक्तिमा कुनै लाञ्छना लाग्दैन तर जब सामाजिकीकरणको प्रक्रिया प्रारम्भ हुन्छ तब लैङ्गिकताको बीजारोपण हुन्छ । यसर्थ यसको प्रतिफल सामाजिकीकरणलाई दिनु औचित्यपूर्ण देखिन्छ ।

२.३ लैङ्गिकता सम्बन्धी उखानका विश्लेषणका आधारहरू (ढाँचा)

उखान लोकसाहित्यको प्राचीन विधा हो । यो प्राचीन समयदेखि वर्तमान समयसम्म समान रूपमा प्रत्येकको जनजिब्रोमा बास बस्न सफल विधा पनि हो । यसले भाषालाई सरलता, सङ्क्षिप्तता एवम् व्यङ्ग्यात्मकता प्रदान गर्दछ । यस किसिमका उखानहरू जुन समुदायले आफ्नो वातावरण र परिस्थिति हेरी जनुसुकै समयमा प्रयोग गर्ने गर्छन ।

उखान प्रयोगका विभिन्न उद्देश्य एवम् प्रयोजनहरू हुन्छन् र यसको वर्गीकरण वा विभाजन गर्दा पनि विभिन्न विद्वान्हरूले विभिन्न आधारमा गरेको पाइन्छ । यसलाई कुनै विद्वान्ले रूपात्मक आधारमा, कसैले विषयात्मक आधारमा, कसैले शब्दशक्ति, त्यसैगरी कसैले शब्दस्रोतका आधारमा त कसैले वाक्यसंरचना आदि विभिन्न आधारमा वर्गीकरण गर्ने गरेको पाइन्छ । यस शोधकार्यमा हालसम्म कुनै पनि विद्वान्ले वर्गीकरण नगरेको वा अध्ययन हुन नसकेको लैङ्गिक सम्बन्धी दृष्टिकोण वा आधारबाट नेपाली उखानहरूको वर्गीकरण, सङ्कलन र विश्लेषण गरिएको छ । वर्गीकरण गर्दा सामाजिक, आर्थिक, धार्मिक तथा सांस्कृतिक आधार लैङ्गिकतामूलक उखानहरूलाई निम्न आधार र उपआधारमा रही अध्ययन एवम् विश्लेषण गर्ने प्रचेष्टा गरिएको छ । ती आधार तथा उपआधारहरू यसप्रकार छन् :

(क) सामाजिक आधार

(अ) महिलालाई आदर गरिएका आधारमा

(आ) महिलालाई अनादर गरिएका आधारमा

(इ) पुरुषलाई आदर गरिएका आधारमा

(ई) पुरुषलाई अनादर गरिएका आधारमा

(ख) आर्थिक आधार

(अ) महिलालाई आदर गरिएका आधारमा

(आ) महिलालाई अनादर गरिएका आधारमा

(इ) पुरुषलाई आदर गरिएका आधारमा

(ई) पुरुषलाई अनादर गरिएका आधारमा

(ग) धार्मिक तथा सांस्कृतिक आधार

(अ) महिलालाई आदर गरिएका आधारमा

(आ) महिलालाई अनादर गरिएका आधारमा

(इ) पुरुषलाई आदर गरिएका आधारमा

(ई) पुरुषलाई अनादर गरिएका आधारमा

नेपाली लोकसाहित्यका लैङ्गिकतामूलक उखानहरूलाई उपर्युक्त आधार तथा उपआधारमा वर्गीकरण गर्ने भन्ने सामान्य जानकारी पश्चात् ती वर्गीकरणका आधारमा तथा उपआधारहरूको क्रमानुसार परिचय दिने तथा प्रष्ट्याउने प्रचेष्टा गरौँ :

(क) सामाजिक आधार

कुनै पनि समुदायमा रहेर समान संस्कृति, समान रहनसहन र एउटै उद्देश्य बोकेका जनसमूहलाई नै समाज भनिन्छ । समाजमा विभिन्न प्रवृत्ति र स्वभाव एवम् मानसिकता बोकेका मानिसहरू पनि रहन्छन् र तिनीहरू बिचमा एकआपसमा विचार आदान–प्रदान गर्ने गर्दछन् । यसरी सम्बन्ध स्थापित गर्दा वा सहयोगको आदानप्रदान गर्दा तल्लोवर्ग वा माथिल्लो वर्गबिच माथिल्लो वर्गले तल्ला वर्गलाई होच्याएर वा हेय दृष्टिबाट व्यवहार गर्ने गरेको पाइन्छ । त्यसैगरी समाजमा मुख्यतः पुरुष र स्त्री जाति बसोबास गर्छन्, त्यसमा झनै अव्यवस्थितता पाइन्छ । पुरुषले बढी मात्रामा स्त्रीलाई दबाउने वा हैकम चलाउने प्रथा हाम्रो समाजमा हावी रहेको छ । केही नगण्य मात्रामा मात्र स्त्रीले पुरुषलाई दबाउन वा हैकम चलाउने प्रथा पाइन्छ ।

यसै तथ्यलाई अङ्गीकार गरेर नेपाल लोकसाहित्य अन्तर्गतका विभिन्न विधाहरूले प्राचीन समयदेखि समाजको यथार्थ चित्रलाई काव्यात्मक भाषामा उदाङ्गो पार्ने काम गरेका छन् । त्यसमा पनि नेपाली उखानको महत्त्वपूर्ण वा अग्रगव्य स्थान रहेको पाइन्छ ।

मानिस सामाजिक प्राणी हो । समाजमा बस्दा उसले दैनिक रूपमा विभिन्न क्रियाकलाप गर्ने अवसर पाउँछ । उसको त्यो अनुभव नितान्त निजी भए पनि उसले अनुभव गर्ने आधार ठाउँ, परिवेश, समाज नै भएको हुँदा उसको त्यो अनुभव सामाजिक अनुभव हुन पुग्छ र त्यसैबाट साररूपमा भनिएको अनुभवबाट उखानको जन्म हुन्छ । त्यसैले उखानले समाजको यथार्थ चित्रण गर्छ र यसलाई समाजकै प्रतिरूपका रूपमा समेत लिने गरिन्छ । समाजमा रहेको दैनिक जीवनपद्धतिको परिचय प्राप्त गर्न उखानको महत्त्वपूर्ण भूमिका एवम् देन छ । यस सन्दर्भमा हाम्रो विवेच्य विषय सामाजिक दृष्टिकोणबाट वा आधारबाट महिला र पुरुषबिच रहेको एकले अर्कोलाई हेर्ने दृष्टि वा समाजमा महिला वा स्त्री जातिलाई कसरी लिएको छ । त्यस्तै पुरुषलाई कसरी अङ्गीकार गरिएको छ भन्ने तथ्यलाई नेपाली लोकसाहित्य अन्तर्गतको चोटिलो एवम् रसिलो विधा उखानले कसरी प्रस्तुत गर्न सफल छ भन्ने कुरालाई प्रष्ट्याउने प्रचेष्टा गरिएको छ ।

यसरी प्रष्ट्याउँदा सामाजिक दृष्टिकोणबाट महिलालाई आदर कसरी गरिएको छ र अनादर कसरी गरिएको छ । त्यस्तै पुरुषलाई आदर र अनादर कसरी गरिएको छ भन्ने तथ्य सजीव चित्रण गरिएको छ ।

(ख) आर्थिक आधार

हामी जुनसुकै कार्य गर्छौं, त्यसको प्रयोजन वा लक्ष्य हुन्छ । लक्ष्य प्राप्तिको महत्त्वपूर्ण साधन वा स्रोत धन हो । आजको यस उत्तरआधुनिक समयमा यसको महत्त्व झनै बढेर आएको छ । हरेक सामान्य व्यक्तिगत, पारिवारिक, सामाजिक, सांस्कृतिक र विकासशील कार्यमा यसको टड्कारो आवश्यकता रहेको छ । यो जीवन सञ्चालनको महत्त्वपूर्ण अङ्ग हो । यो बिना हामी परिवर्तनको कल्पना गर्न सक्तैनौं ।

यस्तो अत्यावश्यकीय साधनको नेपाली समाजमा समान स्वामित्व छैन । अर्थात् समाजमा पुरुष र महिलाहरूमा यसको वितरण पृथक्–पृथक् किसिमको पाइन्छ । यसै आर्थिक आधारलाई लिएर प्राचीन समयदेखि नेपाली उखानहरू बन्दै आएका छन् । यस्ता उखानहरूमा आर्थिक दृष्टिकोणबाट महिला र पुरुषलाई विभेद गरेको पाइन्छ । यस शोधपत्रमा आर्थिक दृष्टिकोणबाट महिलालाई आदर र अनादर त्यसैगरी पुरुषलाई आदर र अनादर गरिएका उखानहरूको अध्ययन सङ्कलन एवम् विश्लेषण गरिएको छ ।

(ग) धार्मिक तथा सांस्कृतिक आधार

मानिस सामाजिक प्राणी हो । ऊ समाजमा बसोबास गर्छ, साथसाथै जुन समाजमा मानिस बसोबास गर्छ त्यो समाजमा उसको आफ्नै संस्कृति र परम्परा रहेको हुन्छ । सामाजिक मानिस सांस्कृतिक परिवेश एवम् संस्कारबाट अलग हुन सक्दैन । मानिस सांस्कृतिक परिवेशमा समाजमा जन्मन्छ, हुर्कन्छ, सम्पूर्ण जीवन त्यही सांस्कृतिक परिवेशमा बिताउँछ र मर्छ । मानिस जन्मनासाथ उसको सांस्कृतिक जीवन प्रारम्भ हुन्छ । ऊ मरिसकेपछि पनि त्यसको अन्त्येष्टि त्यही समाजको सांस्कृतिक परम्पराका आधारमा हुन्छ । त्यसैले मानिसको जीवनका यावत् कुराहरू जन्मैदेखि मृत्युसम्म सांस्कृतिक परिवेशबाट अलग भएर रहन सक्दैनन् । जीवनमा उसले कुनै न कुनै रूपमा त्यो संस्कृतिलाई अँगालेकै हुन्छ । कुनै पनि समाज वा जातिको संस्कृति, आस्था, सभ्यता र परम्पराको प्रतीक हो । त्यही संस्कृतिले नै राष्ट्रको गौरव, जातिको गौरव बढ्छ र त्यसले त्यो राष्ट्र, समाज र जातिको पहिचान गराउँछ ।

यस किसिमको राष्ट्रको समाजको वा जातिको गौरव बढाउने धर्म तथा संस्कृतिले नै समाजमा असमानता पनि पैदा गर्ने काम गरेका छन् । विशेषतः पुरुष र महिलालाई हेर्ने दृष्टिकोणमा समानता छैन । यसको यथार्थ चित्रण गर्नमा नेपाली उखानको महत्त्वपूर्ण देन रहेको छ । यी उखानहरूले समाजमा रहेको वास्तविकता चित्रण गर्न निर्णायकत्वको भूमिका वहन गरेका छन् । विशेषतः धार्मिक तथा सांस्कृतिक दृष्टिकोणबाट महिलालाई आदर र अनादर त्यस्तै पुरुषलाई आदर र अनादर गरिएको यथार्थ स्थितिलाई उखानहरूले कसरी

टपक्क टिपेका छन् र समाजमा यसको प्रचलन कस्तो छ भन्ने विषयमा यथार्थ विश्लेषण वा विवेचना गरिएको छ ।

२.४ निष्कर्ष

यसरी सामान्यतया उखान तथा लैङ्गिकता सम्बन्धी विषयको सैद्धान्तिक अध्ययन गर्दा उखान भनेको लोकअनुभवबाट खारिएर निस्केका सूत्रात्मक कथन हुन् । तिनमा व्यावहारिक ज्ञानले महत्त्वपूर्ण स्थान पाउँछ । त्यो ज्ञान मार्ग निर्देशनको रूपमा अभिव्यक्त गरिएको हुन्छ । उखानले थोरैमा धेरै कुरा बनाउँछ । समाजको वास्तविक चित्र उतार्छ । त्यस कारण उखानले समाजको ऐनाको काम गरेको हुन्छ । यो प्राचीन समयदेखि वर्तमान समयसम्म प्रत्येकको जनजिब्रोमा वास बस्न सफल विधा हो । भाषालाई सरसता, सङ्क्षिप्तता र व्यङ्ग्यात्मकता प्रदान गर्दै जीवन्तता प्रदान गर्दै यसको अग्रणी भूमिका रहेको छ । यस किसिमका उखानहरू समाजमा विभिन्न अवस्थाहरू हेरी प्रयोग गर्ने गरिन्छ । यसका पनि ठाउँ र अवस्था हेरी आफ्नै लक्ष्य एवम् उद्देश्यहरू रहेका हुन्छन् ।

हाम्रो समाज सञ्चालनको प्रणालीमा एकरूपता छैन । यसले गर्दा समाजमा सबैखाले हेर्ने नजर एउटै नभएको कारणले गर्दा लैङ्गिकता भन्ने शब्द एवम् धारणाको उत्पत्ति भएको पाइन्छ । लैङ्गिकता भनेको महिला तथा पुरुषको शारीरिक भूमिका तथा विशेषता नभई तिनको सामाजिक, सांस्कृतिक भूमिका तथा विशेषताको बोध गराउनु लैङ्गिकता हो । यसले समाजमा महिलाले पुरुषलाई हेर्ने दृष्टिकोण र पुरुषले महिलालाई हेर्ने दृष्टिकोण साथै सिङ्गो समाजले महिला र पुरुषलाई गर्ने भेदभावपूर्ण व्यवहारको अध्ययन गर्ने कार्य नै लैङ्गिकता हो । वर्तमान समयमा लैङ्गिकता सम्बन्धी विभिन्न अध्ययनहरू भएका छन् । यस शोधपत्रमा सामाजिक, आर्थिक एवम् धार्मिक तथा सांस्कृतिक आधारमा सिर्जित लैङ्गिकतामूलक उखानहरूको अध्ययन गरिएको छ ।

परिच्छेद तिन

सामाजिक आधारमा लैङ्गिक भेदगत उखानहरुको अध्ययन एवम् विश्लेषण

३.१ पृष्ठभूमि

जुनसुकै भाषामा पनि बहुसङ्ख्यक जनसाधारणले बोल्ने बोलीचालीको भाषामा निर्माण भएको साहित्यलाई लोकसाहित्य भनिन्छ । लोकसाहित्यमा लौकिक जीवनका भावना, विचार र इच्छा आकाङ्क्षा व्याप्त भएर बसेका हुन्छन् । यस्ता लोकबोलीका साहित्यहरू कतिपय सङ्कलित रूपमा नपाइने मात्र होइन, यसको सुरुवात कहिलेदेखि भएको हो र यसका स्रोतहरू के के हुन् भन्ने सम्बन्धमा पनि किटानीसाथ भन्न सकिन्न । लोकसाहित्य कुनै एउटा निश्चित कालक्रम व्यक्ति वा समुदाय विशेषमा सीमित नभएर युगौँदेखि नै धरोहरका रूपमा समाजले प्राप्त गर्दै आइरहेको छ । यस्ता लोकसाहित्य अन्तर्गतको महत्त्वपूर्ण विधा हो उखान । यसले समाजको यथार्थलाई चित्रण गर्नमा महत्त्वपूर्ण भूमिका निर्वाह गरेको हुन्छ । यसले भाषालाई जीवन्तता प्रदान गर्दछ । त्यसैले लोकसाहित्यका अतिरिक्त लिखित साहित्यमा पनि यसको प्रयोग बढ्दै गइरहेको देखिन्छ ।

उखानलाई विषयवस्तुका आधारमा, भाषिक स्रोतका आधारमा, संरचनाका आधारमा, शब्दशक्तिका आधारमा, रूपात्मक आधारमा अनि लैङ्गिकभेदगद आधारमा र यस्तै अन्य विविध आधारमा वर्गीकरण गर्न सकिन्छ ।

प्रस्तुत शोधपत्रको क्षेत्र सीमाका आधारमा यहाँ नेपाली उखानमा अभिव्यक्त लैङ्गिक भेदलाई अध्ययन गरिएको छ । नेपाली समाजमा प्रचलनमा रहेका उखानहरूलाई नगन्य रूपमा धेरै आधारहरूलाई लिएर भेद गरिएको पाइन्छ । यस सन्दर्भमा भने मुख्यतः सामाजिक, आर्थिक एवम् धार्मिक तथा सांस्कृतिक आधारमा पुरुष र महिलाका बिच रहेका भेदगत मान्यताहरूलाई मुख्य आधार मान्दै सामाजिक आधारमा महिलालाई आदर र अनादर गरिएका, त्यस्तै पुरुषलाई आदर र अनादर गरिएका एवम् प्रकारले आर्थिक आधारमा

महिलालाई आदर र अनादर गरिएका र पुरुषलाई आदर र अनादर गरिएका त्यस्तै धार्मिक तथा सांस्कृतिक आधारमा महिलालाई आदर र अनादर गरिएका एवम् पुरुषलाई आदर र अनादर गरिएका भनी उपआधारहरूमा केन्द्रित रहेर नेपाली उखानहरूको अध्ययन एवम् विश्लेषण गरिन्छ ।

मानिस सामाजिक प्राणी हो । समाजमा बस्दा उसले दैनिक रूपमा विभिन्न क्रियाकलाप गर्ने अवसर पाउँछ । उसको त्यो अनुभव नितान्त निजी भए पनि उसले अनुभव गर्ने आधार, ठाउँ र परिवेश समाज नै भएको हुँदा उसको त्यो अनुभव सामाजिक अनुभव हुन पुग्छ र त्यसै अनुभवबाट उखानको जन्म हुन पुग्छ । त्यसैले उखानलाई समाजकै प्रतिरूप मानिन्छन् । कुनै पनि सामाजिक जीवनपद्धतिको परिचय प्राप्त गर्न उखानको आवश्यकता हुन्छ । समाजमा सबैलाई समान दृष्टिकोणबाट हेर्ने प्रचलन छैन । विशेषतः पुरुषले महिलालाई र महिलाले पुरुषलाईै हेर्ने दृष्टिकोण साथै सिङ्गो समाजले पुरुष र महिलालाई हेर्ने दृष्टिकोणमा असमानता पाइन्छ । यस प्रसङ्गमा यस शोधपत्रको सैद्धान्तिक ढाँचा अनुसार पुरुष र महिलालाई सामाजिक आधारमा आदर र अनादर गरिएका उखानहरूको अध्ययन गरिन्छ ।

३.२ सामाजिक आधारमा महिलालाई आदर गरिएका उखानहरूको अध्ययन र विश्लेषण

नेपाली समाजमा परापूर्वकालदेखि नै पुरुषप्रधान रहिआएको छ । तथापि यहाँ प्रचलनमा आउने उखानहरूले महिलालाई निरुत्साहित मात्र नगरेर उत्साहित गरेको पनि पाउन सकिन्छ । त्यस्ता नारीलाई प्रोत्साहन तथा आदर गरिएका नेपाली उखानहरू यसप्रकार छन् :

-1_ अरुको लाख, आमाको काख ।

-2_ आमाले काटेको, बाबुले चाटेको ।

-3_ केटी नहेर्नु, केटीको आमा हेर्नु ।

-4_ जुन परिवारमा एक जना महिला साक्षर हुन्छे, त्यो परिवार सबै साक्षर हुन्छन् ।

-5_ पोले पनि घामै जाती, पिटे पनि आमै जाती ।

-6_ दूध नभई मीठो खाएँ भन्नु र स्वास्नी नभई सुख गरे भन्नु एकै हो ।

-7_ राजा देखे डर हराउने, आमा देखे भोक हराउने ।

-8_ डराएर डर जाँदैन, रोएर स्वास्नी पाइँदैन ।

-9_ लोग्ने मान्छेले आँटे वर्षदिनु, स्वास्नी मान्छेले आँटे एकछिन् ।

-10_ स्वास्नी पाउनु, लहैलहैले हुन्छ ?

-11_ जसको जोई छैन, उसको कोही छैन ।

-12_ आमा छउन्जेल माइती ।

सामान्यतः मानिस सामाजिक प्राणी भएको हुनाले एक आपसमा आपसी सद्भाव, माया, ममता, सनेह जस्ता मानवीय गुणहरू त सबैमा रहन्छ नै तर आफूलाई जन्मदिने आमा आफ्नो प्राण भन्दा प्यारो लाग्छ । वास्तवमै जन्मदिने अनि कर्म दिने व्यक्ति प्यारो हुनु स्वाभाविक हो । त्यसैले नेपाली समाजमा प्राचीन समयदेखि आमा तथा स्त्रीजातिलाई आदर तथा सम्मान गर्दै 'अरुको लाख, आमाको काख' भन्ने गरेको पाइन्छ । अन्यत्रबाट जतिसुकै सुख पाए तापनि त्यो आमाको काखजस्तो प्यारो कहिल्यै हुन सक्दैन भन्ने सन्देश यस उखानले देखाउन खोजेको छ ।

परिवारमा छोराछोरीलाई सामान्यतः बुवा–आमा दुवैले माया, ममता तथा सत्मार्गमा लाग्न अभिप्रेरित गर्नुहुन्छ तर पनि छोराछोरीका लागि आमाले जति गाली गरे पनि, पिटे पनि र बुवाले धेरै माया ममता दर्शाए तापनि उनीहरूले आमालाई नै बढी मन पराउँछन् भन्दै नेपाली समाजमा एवम् परिवारमा स्त्रीजातको अग्रणी भूमिका रहन्छ भनी 'आमाले काटेको, बाबुले चाटेको' भन्ने उखान प्रचलनमा रहिआएको पाइन्छ ।

जीवन सञ्चालन गर्न वा जीवनलाई लक्ष्यमा पुऱ्याउनका लागि एक व्यक्तिबाट मात्र सम्भव छैन । त्यसको लागि अर्कोको सहायता पर्दछ । त्यसैले प्राचीन समयदेखि वैवाहिक प्रणालीको प्रारम्भ भएको पाइन्छ र केटाका लागि केटी हेर्ने र विवाह गर्ने रीति पनि चलेको

छ । यस क्रममा स्त्रीजातिलाई बढावा गर्दै ‘केटी नहेर्नु, केटीको आमा हेर्नु’ भन्ने उखान समाजमा प्रचलनमा रहेको पाइन्छ । स्वाभाविक रूपमा सूर्यले तापक्रम प्रदान गर्दछ । हामी घाममा बस्दा पोल्दछ तर केही समय सूर्यको प्रकाशबाट टाढा हुँदा अनुभव गर्न सक्छौं कि सूर्यको महत्त्व कति छ । त्यस्तै अरुले लाखौं सपना देखाएर भलो हुने काम गर्छु भने तापनि आफ्नी आमाले जति हित गर्न सक्दैनन् । जन्म दिने आमाले जति पिटे पनि गाली गरे पनि अहित हुने किसिमका कार्य गर्दिनन् । उनले त सधैं आफ्ना सन्ततिको कल्याण मात्र चाहन्छिन् भन्दै ‘पोले पनि घामै जाती, पिटे पनि आमै जाती’ भन्ने उखान नेपाली समाजमा चलिआएको पाइन्छ । राष्ट्र तथा समाज एवम् परिवारका सम्पूर्ण सदस्यहरू साक्षर हुनु आवश्यक छ । तर समाजमा पुरुष साक्षर हुँदा उसका लागि मात्र हुने त्यसबाट अरुले ज्ञानार्जन प्राप्त गर्न नसक्ने धारणा राख्दै र एक जना महिला परिवारमा साक्षर छन् भने त्यसबाट सबै प्रभावित र शिक्षित हुने भनी ‘जुन परिवारमा एक जना महिला साक्षर हुन्छे, त्यो परिवार सबै साक्षर हुन्छन्’ भन्ने उखान चलेको पाइन्छ ।

मीठो खान सबैलाई मन लाग्छ । त्यसमा पनि दूधलाई पञ्चामृतमा पनि लिने गरिन्छ । दूध नभई कसैले मिठो खाए भन्यो भने त्यो हास्यास्पद वा अशोभनीय हुन्छ । त्यसैले मीठोको लागि दूधको आवश्यकता पर्दछ । त्यसैगरी बूढीले घर व्यवहार, सबै चाँजोपाँजो मिलाउँछिन् भनी आदरभाव राख्दै ‘दूध नभई मीठो खाएँ भन्नु र स्वास्नी नभई सुख गरे भन्नु एकै हो’ भन्ने जस्ता उखानहरू नेपाली लोक समाजमा चलिआएका छन् ।

वास्तवमा बालबालिकाहरूको लागि आमाको सान्निध्य वा सामीप्य मात्रै पनि महत्त्वपूर्ण हुन्छ । त्यसैले आमालाई देखे मात्रै पनि बालबालिकाहरूलाई सन्तोष र सुख प्राप्तिका साथसाथै दुःख र अभाव निवृत्तिको अनुभूति हुन्छ । जसरी आफ्नो रक्षक देख्दा व्यक्तिको डर हराउँछ त्यसरी नै आमालाई देख्दा भोक नै हराउँछ भन्दै ‘राजा देखे डर हराउने, आमा देखे भोक हराउने’ भन्ने उखान समाजमा चलेको पाइन्छ । आफ्नो अगाडि आइपरेको कुनै वस्तु त्योसँग डर मान्दैमा त्यो भागेर जाँदैन । जसरी भए पनि त्यसको सामना गर्नै पर्दछ र स्वास्नी चाहियो भने पनि रुँदै हिँडेर होइन अरु नै तरिका अपनाएर स्वास्नी खोज्नुपर्दछ भन्दै ‘डराएर डर जाँदैन, रोएर स्वास्नी पाइँदैन’ भनेर महिलालाई उच्च स्थान दिएका उखानहरू पाइन्छन् ।

कुनै पनि युवा युवती वा प्रेमी प्रेमिकामध्ये उनीहरूको प्रेमलाई गति प्रदान गर्न वा साकार रूप दिन पुरुषले चाहँदा वर्षौं लाग्न सक्छ तर महिलाले चाहेमा एकै छिनमा सम्भव हुन्छ । यस्तै अभिव्यक्ति बोकेको 'लोग्ने मान्छेले आँटे वर्षदिन, स्वास्नी मान्छेले आँटे एकछिन्' भन्ने उखान समाजमा पाइन्छ । यसले पनि महिलालाई नै बढावा दिएको छ ।

समय पुगेपछि सबैको विवाह हुन्छ र सृष्टि प्रक्रियाका लागि यो प्राचीन समयदेखि चलिआएको छ तर विवाह गर्नुपर्छ भन्दैमा त्यति सहज किसिमले स्वास्नी वा श्रीमती पाउन सकिँदैन । यसको लागि आफू सक्षम हुनुपर्छ भन्दै स्वास्नी पाउनु लहैलहै हुन्छ ? भनी प्रश्नमूलक उखान समाजमा चलिआएको छ । यसले पनि महिलाको स्थानलाई नै शिरोपर गरेको छ ।

एउटा श्रीमान्लाई श्रीमतीको कस्तो आवश्यकता हुन्छ भनी प्रष्ट्याउन 'जसको जोई छैन, उसको कोही छैन' भन्ने उखान समाजमा चलेको छ । यस उखानले पनि एउटा श्रीमती नभएको श्रीमान्लाई परिवार र समाजमा हेर्ने दृष्टिकोण सकारात्मक हुँदैन भन्ने देखाएको छ । यसले पनि महिलालाई नै बढावा गरेको छ ।

त्यस्तै एउटा विवाहिता स्त्रीका लागि समेत बुवा भन्दा आमाको महत्त्व बढी हुन्छ भन्दै ऊ माइत जानका लागि आमा हुँदा विशेषता चाख हुने तर बुवा मात्र हुँदा केही पनि सार नहुने कुरा इङ्गित गर्दै 'आमा छउन्जेल माइती' भन्ने उखान पनि चलिआएको छ । छोरीलाई विशेष महत्त्व दिई असल छोरी घरमा छ भने खोज्न पर्दैन आफै उनीहरू खोज्दै आउँछन् भन्दै 'छोरी भए ज्वाइँ कतिकति' भन्ने जस्ता उखानहरू पनि नेपाली लोकजीवनमा रहिआएका छन् ।

यसरी हेर्दा महिलालाई सामाजिक आधार बनाएर अनि उनहिरूलाई विशेष प्राथमिकता दिँदै केही उखानहरूलाई नेपाली लोकसमाजमा ल्याएको पाइन्छ । प्रायः उखानहरू पुरुषप्रधान भए पनि कतिपय उखानहरूमा महिलालाई नै विशेष महत्त्व दिँदै स्त्रीबिना यो सृष्टि परम्परा नै असम्भव छ भनी उनीहरूलाइ सम्मान एवम् आदर प्रकट गरिएको छ ।

३.३ सामाजिक आधारमा महिलालाई अनादर गरिएका उखानहरूको अध्ययन र विश्लेषण

नेपाली समाजमा विश्लेषण : सामाजिक दृष्टिकोणबाट केही मात्रामा महिलालाई आदर गरिएका उखानहरू पाइए पनि नेपाली समाजमा अद्यापि पुरुष प्रधानताको जरो चुँड्न सकेको छैन । यसले गर्दा अधिक मात्रामा महिलालाई अनादर गरिएका उखानहरू पाइन्छ । त्यस्ता महिला एवम् नारीलाई सामाजिक दृष्टिकोणबाट निरुत्साहित वा अवहेलना गरिएका उखानहरू यसप्रकार छन् :

-1_ अँगार भन्दा काली दश ठाउँमा टाली, अनुहार न सनुहार (दनुवार) पोइ खोज्न थाली ।

-2_ अभागीको गाई मर्छ, भाग्यमानीको स्वास्नी ।

-3_ अभागीको स्वास्नी बर्सौटै, भाग्यमानीको भैंसी बर्सौटे ।

-4_ अर्काकी छोरी कहिल्यै आफ्नो हुन्न ।

-5_ अर्घेली बुहारी पाहुनासित सुत्छे (घिऊ चोरी खान्छे) ।

-6_ अलमल गोत्र, आमा एकै बाबु सत्र ।

-7_ अल्छी गर्ने स्वास्नी बिग्रिन्छ, बल्छी खाने माछो बिग्रिन्छ ।

-8_ असीको खसी, साठीको पाठी

-9_ आइमाईको पेटै ठूलो ।

-10_ आइमाइृको बुद्धि पछाडि ।

-11_ आइमाईलाई गहना ।

-12_ आफ्नी छोरी नखरमाउली, तन्नेरीलाई दोष ।

-13_ उत्ताउली गाई, बाघले खाई ।

-14_ कचकचे स्वास्नी, काउसाको माला ।

-15_ काम नभएकी बुहारी, पोख्छे उठाउँछे ।

-16_ काम नभएकी बुहारी, भित्र बाहिर ।

-17_ काम पाइन बुहारी, पाडाको कन्डो कना ।

-18_ कुकुर्नीले छोरीछोरी पाएर, हर्ष न विस्मात् ।

-19_ खेती बेग्रियो कुनाकानी नगोडी, छोरी बिग्री माइतीमा छोडी ।

-20_ गरिबलाई दिउँला नभन्नु राँडीलाई लैजाउँला नभन्नु ।

-21_ घरकी मुर्गी दाल बराबर ।

-22_ चोर्ने बुहारीलाई, भण्डार सुम्पनु ।

-23_ छोरा जन्मे हर्ष, छोरी जन्मे तर्क ।

-24_ छोरालाई काम्लो, छोरीलाई नाम्लो ।

-25_ छोरा पाल्नु सहरमा, छोरी पाल्नु कुनामा ।

-26_ छोरीको काम खानु, छोराको कमाइ खानु ।

-27_ छोरी छोरी पाउनेलाई, मुत्नैको सास्ती ।

-28_ छोरीको हारेको जुनी, पराई घर नगई नहुनी ।

-29_ छोरी ठूली भए बिकाउन गाह्रो, छोरो ठूलो भए फकाउन गाह्रो ।

-30_ छोरी बढे डर, छोरा बढे भर ।

-31_ छोरी मरी गाल टरी ।

-32_ छोरी मरी भनेजस्तो गरी ।

-33_ छोरीलाई काम, छोरालाई माम ।

-34_ छोरीको कमाइ खोलामा, छोराको कमाइ झोलामा ।

-35_ झगडिया स्वास्नी, काउसाको माला ।

-36_ तरुनीको कान, बन्चराले हान् ।

-37_ दुई स्वास्नीको घर पक्का, तीन गोरुको हल पक्का ।

-38_ दूध उम्ले अँगेनामा, छोरी उम्ले खाल्टामा ।

-39_ पराइकी छोरी कहिल्यै आफ्नी हुन्न ।

-40_ पाकेको तोरी, बढेकी छोरी ।

-41_ पोइल जाने नानी नक्कल मात्र पार्छिन् ।

-42_ पोथी बासेको राम्रो हुँदैन ।

-43_ बढेकी छोरीलाई तर खान नदिनू ।

-44_ बिना कुराको हाँसो, बिना ख्यालकी स्वास्नी ।

-45_ भाले बासे उज्यालो, पोथी बासे केही न केही ।

-46_ भोटेलाई वन नदिनू, स्वास्नीलाई मन नदिनू ।

-47_ मोहीको दोस्ती मुतुन्जेली, सुर्तीको दोस्ती थुकुन्जेली र स्वास्नीको दोस्ती सुतुन्जेली ।

-48_ लोग्ने गयो बर्मा, स्वास्नी छैन घरमा ।

-49_ वर्षाको भेल, बेस्सेसितको मेल ।

-50_ सत् गुमाएकी स्त्री र साङ्लो फुकाएको कुकुरको विश्वास हुँदैन ।

-51_ सिङ हुनेको र ढिङ हुनेको भर हुँदैन ।

-52_ स्त्रिया चरित्र बुझ्रेन कोई, राति पति मारी, दिन सती जाई ।

-53_ स्वास्नी मान्छेको हातै जुठो ।

-54_ ठूलो गास नहाल बुहारी कण्ठश्री छिन्ला ।

नेपालको पारिवारिक तहदेखि लिएर विशेषतः सामाजिक तहसम्म नै नारी र पुरुषलाई हेर्ने दृष्टिकोणमा भिन्नता पाइन्छ । नेपाली समाजमा पुरुषप्रधान भएको हुनाले नारीप्रति हेय दृष्टिकोण राख्ने गरेको पाइन्छ । त्यही दृष्टिकोण वा मान्यताको अभिव्यक्ति उपर्युक्त उखानहरूमा पाइन्छ भने विशेषतः धेरै प्रसङ्गमा ती उखानहरूमा नारीलाई भिन्न वा दोस्रो दर्जाका रूपमा व्यवहार गरिन्छ ।

नेपाली समाजमा छोरीको जन्मदेखिका सबै अवस्था र व्यवहारलाई होच्याउने गरेको पाइन्छ । सामान्यतः स्त्री पुरुष दुवैलाई जीवनसङ्गिनी वा साथीको आवश्यकता पर्दछ तर

पुरुषले स्त्रीको चाहना वा श्रीमती ल्याउने चाहना राख्दा कुनै प्रश्न समाजमा उठ्दैन तर स्त्रीले चाहना राख्दा अनेकौं लाञ्छना लगाउँदै ‘अँगार भन्दा काली दश ठाउँमा टाली, अनुहार न सनुहार (दनुवार) पोइ खोज्न थाली’ भन्ने उखान प्रचलनमा ल्याएको पाइन्छ । यसले नारी माथि हेयभाव राखेको प्रष्टिन्छ र यसबाट स्त्रीजातिको सहज यौवनबाट सिर्जित क्रियाकलापलाई समेत उत्ताउलोपनाको रूपमा हेर्ने गरिएको छ ।

नारीलाई हेय भाव राखेर स्वास्नी मार्दैमा केही हुँदैन, दुःख प्रपञ्चबाट छुट्कारा पाइन्छ बरु गाई मऱ्यो भने दूध खान पाइँदैन भन्दै पशुभन्दा पनि तल्लो दर्जामा राख्दै ‘अभागीको गाई मर्छ, भाग्यमानीको स्वास्नी’ भन्ने उखान प्रचलनमा छ । त्यस्तै प्रकारले भाग्यमानीको भैँसी वर्सौटे हुन्छ र सधैँ दूध खान पाइन्छ तर स्वास्नी गर्भवती भई भने त्यो अभागी हुन्छ भनी ‘अभागीको स्वास्नी बर्सौटै, भाग्यमानीको भैँसी बर्सौटे’ भन्ने उखान पनि नेपाली लोकसमाजमा चलेको पाइन्छ । स्त्री जातिलाई जन्मघर तथा कर्मघरबाट पनि हेय दृष्टिबाट हेर्ने गर्छन् । जन्मघरबाट कर्मघरमा पठाइन्छ तर त्यहाँ उसलाई गर्ने व्यवहार मानवीय हुँदैन । उसलाई विभिन्न लाञ्छना लगाउँदै अर्काकी छोरी त होनि भन्दै ‘अर्काकी छोरी कहिल्यै आफ्नो हुन्न’ भन्ने गरेको पाइन्छ । चारित्रिक अवगुणका विषयमा पुरुषमा भन्दा महिलामा बढी चर्चा गरिन्छ । उनीहरूको सामानय दोषलाई ठूलो बनाउँदै ‘अलमल गोत्र, आमा एकै बाबु सत्र’ भन्ने उखान मार्फत् लाञ्छना लगाएको पाइन्छ ।

सामान्यतः जीविकोपार्जनका लागि स्त्री तथा पुरुष दुवैले परिश्रम गर्नुपर्दछ । परिवारमा पनि दुवैको काम, कर्तव्य र अधिकार समान हो तर नेपाली समाजको रीति एवम् प्रणाली यस्तो छैन । घरमा आएकी बुहारीले धेरै काम गर्नुपर्छ, उसमा अरुमा भन्दा धेरै शक्ति हुन्छ भन्दै ‘अल्छी गर्ने स्वास्नी बिग्रिन्छ, बल्छी खाने माछो बिग्रिन्छ’ भन्ने उखान चलिआएको पाइन्छ । यसले पनि समाजमा नारीको कस्तो अवस्था छ भन्ने प्रष्ट्याउँछ । स्त्री जातिको महत्त्व बढी हुँदैन, पुरुषहरूको बढी हुन्छ । समाजमा पुरुषको स्थान उच्च छ भन्ने भाव बोकेको ‘असीको खसी, साठीको पाठी’ भन्ने उखान पनि पाइन्छ । त्यसैगरी सबैले आफ्नो आहरा अनुसारको खानपिन गर्छन् । पुरुषहरूले जति जे सेवन गर्दा पनि कुनै प्रश्न उठ्दैन तर महिलाले सामान्य दैनिक आवश्यक खाना खाँदा पनि प्रश्न उठाउँदै ‘आइमाईको सेटै ठूलो’ (धेरै गास नहाल बुहारी कण्ठश्री छिन्ला) भन्ने जस्तो उखान पनि लोकसमाजमा अद्यापि चलिरहेको छ । काम गर्ने प्रसङ्गमा वा कुनै पनि सामानको प्रयोग गर्दा सामान्यतः

स्त्री पुरुष दुवैबाट त्रुटि हुने गर्दछन् तर समाजमा महिलालाई नै नकारात्मक दृष्टिकोणबाट हेर्दै 'आइमाईको बुद्धि पछाडि' 'आइमाईलाई गहना', 'आइमाईलाई मोबाइल' भन्ने जस्ता उखानहरू पनि समाजमा पाइन्छ ।

समाजमा पुरुषहरूको नजरमा महिलामाथि राम्रो हुँदैन, उनीहरूले कुनै पनि अवस्थामा महिलालाई वा स्त्रीलाई जबरजस्ती गर्छन् तर समाजको प्रणाली यस्तो छैन । यसमा स्त्रीको नै गल्ती हुन्छ भन्दै 'आफ्नी छोरी नखरमाउली, तन्नेरीलाई दोष', 'उत्ताउली गाई, बाघले खाई' भन्ने जस्ता उखानहरू प्रचलनमा छ । यसले पनि हेयभाव राख्छ । परिवारमा चित्त नबुझ्केको कुरा सबैले राख्छन् तर महिलाले सामान्य कुरा राख्दा समेत चिलाउने वनस्पति काउसोसँग तुलना गर्दै 'कचकचे स्वास्नी, काउसाको माला' भन्ने गरेको पाइन्छ । यसै प्रसङ्गमा परिवारका अन्य सदस्यहरूले काम गर्दा केही भनिँदैन वा प्रश्न उठ्दैन तर घरकी बुहारीले काम गर्दा अनेक लाञ्छना लगाउँदै 'काम नभएकी बुहारी, पोख्छे उठाउँछे', 'काम नभएकी बुहारी, भित्र बाहिर', 'काम पाइन बुहारी, पाडाको कन्डो कना' भन्ने जस्ता उखानले समाजको वास्तविक चित्रलाई उतारेका छन् । यस समाजमा छोरा जन्मदा र छोरी जन्मदा गर्ने व्यवहारमा समानता छैन । छोरो जन्माउने महिलालाई सम्मान गरेर हेरचाह गर्छन् भने छोरी पाउनेलाई कुनै वास्ता गर्दैनन् र उनीहरूको सुत्केरी हुँदाको अवस्था ज्यादै दयनीय हुन्छ भन्ने भाव बोकेको 'कुकुर्नीले छोरीछोरी पाएर, हर्ष न विस्मात्' भन्ने उखान पाइन्छ । त्यस्तै किसिमले छोराको जन्म हुँदा परिवारमा हर्ष बढवा हुने अझ वर्तमान समयमा त भोजभतेर साथै उत्सव मनाइन्छ । तर छोरी जन्मिएमा विभिन्न तर्क, प्रश्न, प्रतिप्रश्नहरू उब्जने गर्दछन् । यसैलाई इङ्गित गर्दै 'छोरा जन्मे हर्ष, छोरी जन्मे तर्क', 'छोरी छोरी पाउनेलाई, मसत्नैको सास्ती' भन्ने जस्ता उखानहरू जन्मिएका छन् । यसले पनि समाजलाई नजिकबाट चिनाउने काम गरेको छ ।

छोरी सधैँ कर्म घरमा नै बस्नुपर्छ, ऊ अन्यत्र बस्नु हुँदैन । यसरी बसेमा पारिवारिक संरचना भताभुङ्ग हुन्छ भन्दै 'खेती बेग्रियो कुनाकानी नगोडी, छोरी बिग्री माइतीमा छोडी' भन्ने उखान पाइन्छ । त्यसैगरी विशेषतः नेपाली ग्रामीण समाजमा व्याप्त रहेको वास्तविक यथार्थलाई इङ्गित गर्दै र छोरालाई विशेष प्राथमिकता दिँदै 'छोरा पाल्नु सहरमा, छोरी पाल्नु कुनामा' भनेर स्त्रीलाई विभिन्न किसिमका शिक्षा रोजगार र अन्य ज्ञानार्जन गर्ने अवसरबाट टाढै राख्ने गरेको पाइन्छ । यसै प्रसङ्गमा नारीलाई एउटा सुनौलो भविष्य कोर्ने अवसरबाट

अलग्याउने प्रयास गर्दै र केवल घर, गृहिणी र वनजङ्गल दाउरा घाँस गर्ने व्यक्ति भनेर चिनाउँदै 'छोरालाई काम्लो, छोरीलाई नाम्लो' भन्ने उखान पनि रहेको छ । यस लोक समाजमा त्यस्तै 'छोरालाई माम, छोरीलाई काम' भन्ने उखान पनि पाइन्छ । छोरीले घर खानुपर्छ घरमा काम गर्नुपर्छ तर छोराले देश खाने हो, घुम्ने हो र पैसा कमाउने हो भनी छोरालाई उच्च स्थान र छोरीलाई हेयभाव राख्दै 'छोरीको काम खानु, छोराको कमाइ खानु' भनेको पाइन्छ । छोरीहरूले जति गरे पनि आफ्नो जन्मघर बस्न पाउँदैनन् । उनीहरू पराइ घर वा कर्मघरमा जानैपर्दछ भन्ने भाव राखी 'छोरीको हारेको जुनी, पराई घर नगई नहुनी' भन्ने उखान पनि यस समाजमा जीवित नै छ । यस्तै नेपाली समाजमा महिलामाथि हुने गरेका अन्याय अत्याचारका विरुद्ध आवाज उठाउने सामान्य वाक् स्वतन्त्रता पनि दिइएको छैन । कोही पीडित महिलाले आवाज उठाएमा अथवा घरको पारिवारिक मामलामा कुनै कुराको जानकारी लिन चाहँदा 'पोथी बासेको राम्रो हुँदैन' भन्ने प्रचलन समाजमा छ । उनीहरूमाथि विभिन्न बन्देज लगाउने प्रयास गरिएको छ । छोरी तथा स्त्रीजातिलाई धेरै जन्मघरमा राख्नु हुँदैन । यसरी राखेमा समाजमा धेरै कुरा उठ्छ र उसले आफ्नो कुलको इज्जत भताभुङ्ग पार्छे भन्ने मान्यता राख्दै 'पाकेको तोरी, बढेकी छोरी' भन्ने उखान प्रचलनमा रहेको पाइन्छ । यसै प्रसङ्गमा प्रचलनमा आएको अर्को उखान हो 'दूध उम्ले अँगेनामा, छोरी उम्ले खाल्टामा' । सामान्यतः पौष्टिक आहार स्त्री पुरुष दुवैका लागि अत्यावश्यक पर्छ तर समाजमा यसको समान अवस्था छैन । पौष्टिकजन्य पदार्थ पुरुषले मात्रै खानुपर्छ, स्त्रीले खाएमा त्यसले सीमा उल्लङ्घन गर्न सक्छे भन्ने धारणा राख्दै 'बढेकी छोरीलाई तर खान नदिनू' भन्ने उखान पनि परम्परामा पाइन्छ । हाँस्नु स्वास्थ्यका लागि अत्यावश्यक छ र अपरिहार्य पनि छ र अपरिहार्य पनि छ तर समाजमा पुरुष हाँस्दा सामान्य रूपमा लिइन्छ तर महिलाले हाँसेमा वादविवादको विषय बनाइन्छ । यसै तथ्यलाई इङ्गित गर्दै 'बिना कुराको हाँसो, बिना ख्यालकी स्वास्नी' भन्ने उखान समेत चलेको छ ।

हाम्रो समाज पुरुषप्रधान भएकै कारणले गर्दा महिलालाई एउटा उपभोग्य वस्तु अर्थात् बजारमा पाइने गुडिया (खेलौना) सहर व्यवहार गर्दै उनीहरू पुरुषको सुख कारक तत्त्वका रूपमा हेर्ने गरिएको छ । पुरुषहरू आफ्नो चाहना परिपूर्तिका लागि घरकी आफ्नी श्रीमतीलाई समेत धोखा दिँदै 'घरकी मुर्गी, दाल बराबर' भनेर नयाँ नयाँ सिकारको लागि बाहिरबाहिर भौंतारिइरहेका देखिन्छन् । यौन मामिलामा अनेक पुरुषहरूको भोग्या एक स्त्री हुन्छे भन्ने कुरा व्यक्त गर्दै 'अलमल गोत्र, आमा एकै बाबु सत्र', 'अठार राँगा, एक भैंसी'

जस्ता उखानले देखाएका छन् । नारीलाई यौन मामिलाका लागि मात्र हेर्दै 'उँगेको निद्रा ढुकेको भात, चोरेकी स्वास्नी पुग्दैन आँत', 'वर्षाको भेल, बेस्सेसितको मेल', 'मोहीको दोस्ती मुतुन्जेली, सुर्तीको दोस्ती थुकुन्जेली र स्वास्नीको दोस्ती सुतुन्जेली' भनेर नारीलाई अत्यन्त नीच दृष्टिकोण राख्दै उनीहरू माथि यौनशोषण गर्ने गरेको पाइन्छ । यसै प्रसङ्गमा अझै स्त्री जातिको चरित्र माथि दोषारोपण गर्दै धेरै प्रश्न उठ्ने गर्छन् । त्यसलाई नै इङ्गित गर्ने 'लोग्ने गयो बर्मा, स्वास्नी छैन घरमा', 'स्त्रियो चरित्र बुझ्ने कोई, राति पति मारी, दिन सती जाई' जस्ता उखानले पनि समाजको यथार्थ चित्रा गर्नमा राम्रै जरो गाडेका छन् ।

यसरी सामाजिक दृष्टिकोणबाट अभिप्रेरित नेपाली उखानहरूको अध्ययन गर्दा अधिकांश लैङ्गिकतामूलक उखानहरूले नारीको जन्मदेखि लिएर कर्म अनि मृत्युसम्म नै हरेक अवस्थामा घृणा एवम् असत् पात्रका रूपमा लिइएको पाइन्छ । यस्ता उखानहरूले उनीहरूलाई उत्साहित गर्नुको सट्टा निरुत्साहित गरेको पाइन्छ । पुरुषहरूको दाँजोमा नारीप्रतिको विभेदपूर्ण किसिमको व्यवहारले उनीहरूमा आफ्नो खुसी, स्वतन्त्रता चाहना केही हुँदैन । केवल पुरुषहरूको खुसी अनि उनीहरूकै सम्पूर्ण कार्यहरूको परिपञ्च मिलाउनका लागि जन्म लिएका हुन् भन्ने दृष्टिकोण यस अध्ययनबाट प्राप्त हुन्छ ।

३.४ सामाजिक आधारमा पुरुषलाई आदर गरिएका उखानहरूको अध्ययन र विश्लेषण

नेपाली लोकसाहित्यमा चलिआएका उखानहरूले समाजको वास्तविक चित्रलाई उतार्नमा महत्त्वपूर्ण भूमिका खेलेको पाइन्छ । समाजमा रहेको लैङ्गिक भेदलाई त झनै प्रष्ट रूपमा उतारेका छन् । यी उखानहरूले केही नगन्य मात्रामा पुरुषलाई अनादर गरे तापनि अधिकांश उखानहरूमा पुरुषप्रति सम्मान एवम् आदरभाव राखेको पाइन्छ । त्यस्ता उखानहरू यस प्रकार छन् :

-1_ असीको खसी, साठीको पाठी ।

-2_ आँटी छोरालाई बाघले खाँदैन ।

-3_ आफू उठी नेपाल जाने, छोरो पाइराख भन्ने ।

-4_ छोरो जन्मे हर्ष, छोरी जन्मे तर्क ।

-5_ छोरा पाए उज्यालो, छोरी पाए अँध्यारो ।

-6_ छोरा पाए खसी, छोरी पाए फर्सी ।

-7_ छोरालाई कापी, छोरीलाई आँसी ।

-8_ छोरालाई काम्लो, छोरीलाई नाम्लो ।

-9_ छोराले खाएको र घोडाले खाएको खेर जाँदैन ।

-10_ छोरीको काम खानू, छोराको कमाइ खानू ।

-11_ छोरी पढे अर्काको भलो, छोरा पढे आफ्नो भलो ।

-12_ छोरी बढे डर, छोरा बढे भर ।

-13_ छोरीलाई काम, छोरालाई माम ।

-14_ छोरीको कमाई खोलामा, छोराको कमाई झोलामा ।

-15_ बिना बादलको पानी र बिना बाबुको छोरो हुँदैन ।

-16_ भाग्यमानीका छोरा धेरै अभागीका छोरी धेरै ।

-17_ भाले बासे उज्यालो, पोथी बासे केही न केही ।

-18_ राम्रो खान र राम्रो लाउन त छोरो भएर जन्मिन्थिस नि बाबै ।

-19_ स्वास्नीको सिँगार लोग्ने ।

-20_ दाल कि खान्छ घोडाले, कि खान्छ छोराले ।

-21_ ढिलो होस् छोरो होस् ।

नेपाली समाज अनि समाजको वास्तविक चित्रण गर्ने क्रममा नेपाली उखानहरूले छोराको (पुरुषको) जन्मदेखि लिएर सबै कर्म एवम् सम्पूर्ण अवस्थाहरूलाई विशेष किसिमले हेरेको पाइन्छ र पुरुषको जन्मलाई नै वास्तविक सार मान्दै 'ढिलो होस् छोरो होस्' भन्ने गरेको पाइन्छ । त्यस्तै छोरो जन्माउनु नै सुत्केरी हुनुको अर्थ हो । त्यसले बल्ल जीवनमा सफलता प्राप्त गर्दछ भनी 'छोरो जन्मे हर्ष, छोरी जन्मे तर्क' भनिन्छ । एवम् प्रकारले समाजमा छोरो पाउँदा उज्यालाका द्वारहरू अझ भनौं पूर्णिमाका रातहरू आउने र सम्पूर्ण बाटो खुल्ने मान्यता राख्दै 'छोरा पाए उज्यालो, छोरी पाए अँध्यारो' भन्ने उखान पनि

प्रचलनमा छ । त्यसैगरी समाजमा छोरालाई नै प्राथमिकता दिँदै वा छोरो पाउने सुत्केरीलाई सम्मानका साथ लिएको पाइन्छ र मीठो मीठो पौष्टिक आहार खुवाइन्छ भन्ने प्रसङ्गलाई इङ्गित गर्दै 'छोरा पाए खसी, छोरी पाए फर्सी' भन्ने प्रचलन छ । यसले पनि समाजमा महिलाको दाँजोमा पुरुषको स्थान कस्तो छ भन्ने कुरालाई प्रष्ट्याउँछ । एवम् प्रकारले कुनै पनि परिवारमा छोरी बढ्दा भन्दा छोरा बढ्दा भर हुने भन्ने आशयलाई व्यक्त गर्ने छोरी बढे डर, छोरा बढे भर' भन्ने उखान पनि यस समाजमा विद्यमान छ । यसले पनि समाज चित्रणमा महत्त्वपूर्ण स्थान राखेको छ । छोरालाई विभिन्न सुखसुविधा दिनुपर्नेमा जोड दिँदै 'छोरालाई काम्लो, छोरीलाई नाम्लो', 'छोरा पाल्नु सहरमा छोरी पाल्नु गाउँमा' भनेर पुरुषलाई अनेकौँ ज्ञानार्जन गर्ने अवसर र सहज किसिमको वातावरण सिर्जना गराइदिएको पाउँछौँ । यसले पनि पुरुषलाई समाजको दृष्टिकोण कस्तो छ भन्ने कुराको उदाहरण प्रस्तुत गर्दछ । पुरुषलाई महिलाको दाँजोमा बढावा दिँदै र उीहरूको महत्त्व बढाउँदै 'असीको खसी, साठीको पाठी' समेत भन्ने गरेको पाइन्छ ।

समाजमा छोराप्रति गरेको लगानी खेरा जाँदैन । यसको प्रतिफल राम्रो हुन्छ । जसरी पशुमा घोडालाई खुवाएको वा लगानी गरेको खेरा जाँदैन र पशुहरूमा घोडा शक्तिशाली भए जस्तै मानवमा पनि पुरुषहरूमा अदम्य साहस र शक्ति एवम् सामर्थ्य हुन्छ भन्ने धारणालाई इङ्गित गर्दै 'छोराले खाएको र घोडाले खाएको खेर जाँदैन' भन्ने गरेको पाइन्छ । यसले पनि पुरुषहरूको महिमागान गरेको छ । समाजमा छोरीभन्दा छोरा माथिल्लो दर्जाको हो । उसले शिक्षा आर्जन गर्न देश, देशान्तर जानुपर्छ, त्यसपछि आम्दानी सहज किसिमले गर्नुपर्छ भन्ने समाजको रीतिस्थितिलाई 'छोरीको काम खानू, छोराको कमाइ खानू' भन्ने उखानले प्रष्ट पार्दछ । यही शिक्षा दीक्षाको प्रसङ्गमा पुरुषलाई प्रधानता दिँदै पुरुषहरूलाई साक्षर बनाएमा त्यो सधैँका लागि स्थायी हुने, त्यसको आम्दानी प्राप्त गर्न सकिने भन्दै उसलाई त्यस्ता अवसरमा अगाडि सारेको पाइन्छ । यसलाई प्रष्ट पार्न छोरी पढे अर्काको भलो, छोरा पढे आफ्नो भलो भन्ने उखान उत्कृष्ट छ । छोरीलाई सधैँ काममा लगाउनुपर्छ तर छोरालाई मीठो मीठो पोषणयुक्त खाने कुरा खुवाउनु पर्छ भनी पुरुषलाई प्रोत्साहन वा आदर गरेको पाइन्छ 'छोरीलाई काम, छोरालाई माम' यस उखान मार्फत त्यो अभिव्यक्ति प्रकट भएको छ ।

परिवारमा आम्दानी स्त्री, पुरुष जसले गर्दा पनि राम्रो हुने देखिन्छ तर पुरुषलाई आदर व्यक्त गर्दै 'छोरीको कमाई खोलामा, छोराको कमाई झोलामा' भन्ने गरेको पाइन्छ । त्यस्तै पुरुषलाई नै प्रोत्साहन वा आदर गर्दै छोराछोरी पाउनका लागि स्त्री र पुरुष दुवैको आवश्यकता पर्दछ । यो विज्ञानले समेत प्रमाणित गरेको विषय हो तर पुरुषलाई आदर व्यक्त गर्दै जसरी बादल बिनाको पानीको कल्पना गर्न सकिँदैन त्यसरी नै बाबु बिनाको छोराको पनि कल्पना गर्न सकिँदैन भनी 'बिना बादलको पानी र बिना बाबुको छोरो हुँदैन' भन्ने उखान चलिआएको पाइन्छ । हाम्रो समाजमा छोरी धेरै जन्माउने व्यक्तिलाई राम्रोसँग हेरिँदैन तर छोरा जन्माउनेलाई राम्रोसँग हेरिन्छ । यस तथ्यलाई 'भाग्यमानीका छोरा धेरै अभागीका छोरी धेरै' भन्ने उखानले प्रष्ट पार्छ । यो पनि पुरुषप्रति आदरभाव व्यक्त गर्नुको ज्वलन्त उदाहरण हो ।

त्यसैगरी समाजमा पुरुषहरूले बोलेमा त्यो कुरा सबै ठाउँमा लागू हुने र महिलाले बोलेमा त्यो लागू नहुने भनी पुरुषको स्थान उच्च राख्दै 'भाले बासे उज्यालो, पोथी बासे केही न केही' भन्ने उखान नेपाली जनजिब्रोमा पाइन्छ । परिवारमा छोरी हुनुलाई राम्रो लिइँदैन र उसप्रति गर्ने व्यवहार राम्रो हुँदैन तर परिवारमा छोरा भएर जन्मिएमा सम्मान पाइन्छ । यसै तथ्यलाई बोकेको छ 'राम्रो खान र राम्रो लाउन त छोरो भएर जन्मिन्थिस् नि बाबै' भन्ने उखानले ।

नेपाली समाजमा पुरुषलाई उच्च स्थान प्रदान गर्दै सम्पूर्ण स्त्रीको अलङ्कार, भूषण वा शृङ्गार भन्नु नै उसको लोग्ने (श्रीमान्) हो भन्ने धारणा छ । यस भावलाई अभिव्यक्त गर्न 'स्वास्नीको सिँगार लोग्ने' भन्ने उखान सफल छ । त्यसरी नै पुरुषलाई महत्त्व दिँदै उनीहरू सीमित घेरामा बस्नु हुँदैन । देशलाई बुझ्नुपर्छ । देश खानु पर्छ भन्ने कुरालाई बोकेका 'छोरीले घर खानू, छोराले देश खानू' भनेको पाइन्छ । यसले पनि पुरुषलाई सम्मान एवम् आदर गरेको पाइन्छ । पुरुषहरूमा अत्यन्त क्षमता हुन्छ । उनीहरू क्षमताका खानी हुन् भनी पुरुष–पुरुष एक आपसमा स्त्रीलाई खेलौना सम्झँदै 'मर्दका दशवटी स्वास्नी', 'मर्दका सयवटी' भनेर पुरुषहरूको विशेष क्षमता रहेको कुरा देखाइएको छ । यसबाट पनि समाजको पुरुषप्रतिको दृष्टिकोण छर्लङ्गिन्छ ।

यसरी नेपाली लोकसमाजमा प्रचलनमा आएका अनेकौँ उखानहरूले सामाजिक दृष्टिकोणबाट पुरुषप्रति सद्भाव, आदर एवम् सहानुभूति व्यक्त गर्दै उनीहरूलाई नै उच्चता

दिएका छन् । यसप्रकार नेपाली अधिकांश उखानहरूमा पुरुषलाई आदर दिँदै नारीलाई विभेद गरिएको हुनाले नेपाली उखानमा सामाजिक आधारमा लैङ्गिक भेद रहेको स्पष्टत: देख्न सकिन्छ ।

३.५ सामाजिक आधारमा पुरुषलाई अनादर गरिएका उखानहरूको अध्ययन र विश्लेषण

नेपाली लोकपरम्परामा प्राचीन समयदेखि चलिआएका उखानहरूले समाजको यथार्थ चित्रण गर्दै आइरहेका छन् । यस मार्फत् समाजको वास्तविकतालाई बुझ्न महत्त्वपूर्ण सहयोग मिलेको छ । नेपाली समाजमा चलेका अधिकांश उखानहरूले सामाजिक दृष्टिकोणबाट पुरुषलाई सम्मान एवम् प्रधानता दिइएको पाइन्छ । तापनि कतिपय उखानहरूमा पुरुषलाई सामाजिक दृष्टिकोणबाट अनादर गरेको पनि पाइन्छ । त्यस्ता उखानहरू यसप्रकार छन् :

-1_ हुपहारा छोरा, रूपहारा छोरी ।

-2_ सपूत भए छोरो, कपूत भए मोरो ।

-3_ आमाले काटेको र बाबुले चाटेको ।

-4_ लोग्ने मान्छेले आँटे वर्ष दिन, स्वास्नी मान्छेले आँटे एकैछिन् ।

-5_ मरे सासूको छोरो, बाँचे मेरो लोग्ने ।

-6_ माथ्लाघरे जेठाजुका टाट्नाभरि खसी, हाम्रा घरका सिलिङ्गेको हिउँद गयो बसी ।

-7_ दिनदिने आउने ज्वाँईलाई, हाली देओन् गुन्द्री ।

-8_ नहुने छोराको गन्हाउने मुख ।

-9_ पोइ पऱ्यो अलपत्र, जोइको भयो सत्र ।

नेपाली समाज अनि समाजको वास्तविक चित्र उतार्ने क्रममा नेपाली उखानहरूले पुरुषलाई अधिक मात्रामा सम्मान वा आदर गरे पनि केही नगन्य मात्रामा अनादर वा हेय गरेको पनि पाइन्छ । सबै पुरुषहरू समान शक्ति भएका हुँदैनन् तर समाजमा यस्तो

दृष्टिकोण छैन । पुरुष भनेपछि सबै शक्तिसम्पन्न र साहसी हुनुपर्छ । यस्तो भएमा मात्र समाजमा वा परिवारमा पुरुष भएर जन्म लिएको सार्थक हुन्छ । अन्यथा त्यसको जीवन निरर्थक छ भनी 'हुपहारा छोरा, रूपहारा छोरी' भन्ने गरेको पाइन्छ र समाजमा सबै व्यक्ति सम्पूर्ण चारित्रिक गुणले युक्तभएका हुँदैनन् । अझ त्यसमा समाजले पुरुषमा सबै चारित्रिक गुण हुनुपर्छ, लक्ष्य हुनुपर्छ, साहसी हुनुपर्छ र बुवाको उत्तराधिकारी वहन गर्न सक्ने हुनुपर्छ अन्यथा पशुपङ्क्षी भन्दा तल्लो दर्जामा त्यो समावेश हुन्छ त्यसको परिवार, समाज अनि राष्ट्रमा कुनै काम छैन वा अस्तित्व छैन भन्ने धारणा राख्दै 'सपूत भए छोरो, कपूत भए मोरो' भनेको पाइन्छ । यसले परिवारमा पुरुषलाई अनादर गरेको भाव पाइन्छ ।

परिवारमा छोरा वा छोरी जन्माउन बाबुआमा दुवैको समान भूमिका हुन्छ । आमाले लालनपालन, स्याहार सुसारमा ध्यान दिन्छिन् भने बुवा वा पुरुषले उसको भविष्य सुनौलो बनाउन दिशानिर्देश गर्ने र सहज वातावरण सिर्जना गर्ने काम गर्ने गर्छन् तर समाजमा छोरा छोरीका लागि आमा बाबुभन्दा महत्त्वपूर्ण हुन्छिन् । उनले सन्तानलाई जति गाली गरे पनि र पिटे पनि उनलाई नै धेरै माया गर्छन् भन्दै पुरुषलाई हेय दृष्टिले हेरेको पाइन्छ । यस तथ्यलाई इङ्गित गर्दै 'आमाले काटेको र बाबुले चाटेको' भन्ने उखान प्रचलनमा आएको पाइन्छ । यसले समाजको यथार्थ चित्रण गर्नमा उल्लेख्य भूमिका निर्वहन गरेको पाइन्छ ।

सामान्यतः समाजमा स्त्री र पुरुष दुवैले एक आपसमा माया, प्रेम गर्छन् तर त्यस प्रेमलाई उत्कर्षता प्रदान गर्नमा पुरुषले अधिक प्रयास गर्दा पनि त्यो सम्भव हुन सक्दैन तर महिलाले चाहेमा त्यो छिनभरमा सम्भव हुन्छ । अझ यसको भन्दा पनि यौन सम्बन्धको मामलामा पनि पुरुषले जति चाहे पनि त्यो सम्भव नहुन सक्छ तर महिलाले चाहने बित्तिकै त्यो सम्भव हुन्छ भन्ने धारणा राख्दै 'लोग्ने मान्छेले आँटे वर्ष दिन, स्वास्नी मान्छेले आँटे एकैछिन' भन्ने उखान प्रचलनमा ल्याएको पाइन्छ । यसले पनि समाजमा पुरुषलाई अनादर गरेको प्रष्टिन्छ ।

समाजमा पुरुषले महिलाप्रति मात्रै होइन महिलाहरूले पुरुषप्रति पनि खेलौना वा सामान्य किसिमले लिएको पाइन्छ । उसमा शक्ति हुने बेलासम्म त्यसलाई मान्ने र जब उसमा शक्ति हुँदैन अनि असहाय हुन्छ त्यसपछि हेय दृष्टिकोणबाट लिएर व्यवहार गरेको पाइन्छ । उसमा उनीहरूको स्वार्थी प्रवृत्ति त देखिन्छ नै त्यसको साथसाथै पुरुषलाई अनादर गरेको पनि स्पष्टः झल्कन्छ । त्यस्तो भाव एवम् आशय बोकेको 'मरे सासूको छोरो, बाँचे

मेरो लोग्ने' भन्ने उखान हो । यसले पनि नेपाली लोकसमाजमा महत्त्वपूर्ण स्थान ओगटेको छ ।

यसैगरी महिलाहरू पुरुषको सामर्थ्य एवम् शक्तिका मात्र उपासक हुन् । उनीहरूले सामानय अशक्त भएर बसेको बेलामा अत्यन्त हेय दृष्टिकोण राखेको पाइन्छ । यसै प्रसङ्गलाई इङ्गित गर्दै नेपाली समाजमा श्रीमतीले श्रीमान्‌लाई 'माथ्लाघरे जेठाजुका टाट्नाभरि खसी, हाम्रा घरका सिलिङ्गेको हिउँद गयो बसी' भन्ने गरेको पाइन्छ । यो उखानको भाव पुरुषलाई अनादर गर्नुका साथै प्रगतिवादी सोचबाट समेत अभिप्रेरित छ ।

नेपाली समाज संस्कार र संस्कृतिबाट सञ्चालित छ । कुनै पनि व्यक्ति कुनै पनि ठाउँमा बेलामौकामा मात्र जानुपर्छ, सबै समयमा जानु हुँदैन भन्ने धारणा यस समाजमा विद्यमान छ । अझ ज्वाइँ आफ्नो ससुरालीमा त झनै समय र परिस्थिति हेरेर मात्र जानुपर्छ भन्ने धारणा पाइन्छ । ज्वाइँले काम परेर नै ससुराली बेला–बेलामा गए पनि परिवारमा एवम् समाजमा विभिन्न प्रश्न प्रतिप्रश्नहरू उठ्ने गर्छन् । यसै धारणालाई इङ्गित गर्दै र पुरुषलाई अनादरका भावले हेर्दै 'दिनदिने आउने ज्वाइँलाई, हाली देओन् गुन्द्री' भन्ने गरेको पाइन्छ । यसले पनि समाजमा पुरुषलाई हेर्ने दृष्टिकोणमाथि प्रष्ट्याउने काम गर्दछ ।

सबैलाई स्वस्थ हुने चाहना हुन्छ तर नचाहँदा नचाहँदै पनि कसैको स्वास्थ्य बिग्रिन्छ तर नेपाली समाजमा छोरालाई नै इङ्गित गर्दै 'नहुने छोराको गन्हाउने मुख' भन्ने गरेको पाइन्छ । यसले पनि समाजमा पुरुषप्रति हेर्ने दृष्टिकोणलाई औँल्याएको छ र पुरुषमाथि हेय दृष्टिकोण रहेको कुरालाई देखाएको छ ।

महिलाहरूले पुरुषलाई खासै महत्त्व नदिने गर्छन् । ऊ काम विशेषले कतै जाँदा पनि अलपत्रे, शक्ति नभएको, मरन्च्याँसे भन्ने गरेको पाइन्छ । यसले नेपाली समाजमा पुरुषको स्थानलाई प्रष्ट्याउँछ । यसै प्रसङ्गमा नेपाली लोकसमाजमा 'पोइ पर्‍यो अलपत्र, जोइको भयो सत्र' भन्ने जस्ता उखानहरू पनि प्रचलनमा रहेको पाइन्छ ।

३.६ निष्कर्ष

यसरी अध्ययन एवम् अनुसन्धान गर्दा नेपाली समाजमा आर्थिक, सामाजिक, धार्मिक तथा सांस्कृतिक आधारमा केही न केही मात्रामा पुरुष र महिलालाई होच्याएको वा अनादर गरेका उखानहरु प्राप्त भए तापनि बढी भन्दा बढी सामाजिक दृष्टिकोणबाट महिलालाई भन्दा पुरुषलाई उच्च स्थान दिँदै आदर भाव प्रकट गरेको पाइन्छ । यसले पनि समाजमा प्रचलित सामाजिक प्रथा, रीतिस्थिति र चालचलनबाट पुरुषहरुभन्दा महिलाहरु नै अपहेलित छन् भन्ने कुरालाई प्रष्ट्याउँछ । अतः सामाजिक दृष्टिकोणबाट पुरुषलाई भन्दा महिलालाई अनादर वा हेय भाव प्रकट गरेको साबित हुन्छ । त्यसै आधारमा लोकसाहित्यमा लैङ्गिकतामूलक सामाजिक उखानहरु निर्माण भएको पाइन्छ ।

परिच्छेद चार
आर्थिक आधारमा लैङ्गिक भेदगत उखानहरुको अध्ययन एवम् विश्लेषण

हाम्रो समाजमा अनेक किसिमका मानिसहरूले बसोबास गर्दछन् र सबैको केही न केही उद्देश्य वा लक्ष्य प्राप्तिको चाहना हुन्छ र त्यो लक्ष्य प्राप्त गर्न कुनै पनि साधन वा माध्यमको आवश्यकता पर्दछ र यस्तो साधनको रूपमा वा माध्यमको रूपमा सर्वप्रथम अर्थ वा धन आउने गर्दछ । यसैको सहायताले गर्दा नै आज विश्वमा अधिक मात्रामा विकासशील कार्यहरू सम्पन्न भएका छन् र यसको प्रयोग परिवार र समाजमा एक आपसमा कार्यसम्पादन गर्न प्रयोग गरिन्छ । तर यसरी प्रयोग गर्दा यसलाई समान किसिमले प्रयोग गरेको पाइँदैन । आर्थिक मामिलामा सधैँ पुरुषलाई नै अघि सार्ने गरिन्छ । अर्थात् आर्थिक दृष्टिकोणबाट महिला र पुरुषमा भेद सिर्जित भएको पाइन्छ । यसै तथ्यलाई इङ्गित गर्दै नेपाली उखान परम्परामा प्राचीन समयदेखि नै उखानहरू बनेको पाइन्छ । यस प्रसङ्गमा भने आर्थिक दृष्टिकोणबाट महिलालाई आदर र अनादर, त्यस्तै पुरुषलाई आदर र अनादर गरिएका उखानहरूको अध्ययन एवम् विश्लेषण गरिन्छ :

४.१ आर्थिक आधारमा महिलालाई आदर गरिएका उखानहरूको अध्ययन र विश्लेषण

नेपाली लोकसमाजमा प्राचीन समयदेखि नै सामाजिक र धार्मिक तथा सांस्कृतिक आधारका उखानहरू प्रचुर मात्रामा बनेका छन् र उपलब्ध पनि छन् । तर आर्थिक विषयमा भने केही मात्रामा मात्रै उखानहरू सिर्जित भएका छन् । अझ अधिकांश आर्थिक उखानहरूमा पुरुषलाई नै आदर गरेको पाइन्छ । केही न्यूनातिन्यून उखानहरूमा मात्रै महिलालाई आदर गरेको पाइन्छ । त्यस्ता महिलालाई आदर गरेका उखानहरू यसप्रकार छन् :

-1_ जहाँ स्त्री उहीँ श्री ।

-2_ महिला नभएको घरमा लक्ष्मीको बास हुँदैन ।

-3_ साथमा छैन चुनादाम, बिन्ती गरी स्वास्नी पाम् ।

नेपाली समाज पुरुषप्रधान हुँदाहुँदै पनि केही मात्रामा भने महिलालाई पनि स्थान दिएको पाइन्छ । विशेषतः आर्थिक मामिलामा जहाँ स्त्रीको सम्मान हुन्छ वा आदर हुन्छ त्यहाँ लक्ष्मी वा पैसाकी देवीले बास गर्ने विश्वास एवम् परम्परा विद्यमान छ । त्यसैले 'जहाँ स्त्री उहीँ श्री' भन्ने गरेको पाइन्छ । साथसाथै यसै प्रयासलाई इङ्गित गर्दै वा समाज वा परिवारमा महिलालाई आदर वा सम्मान गरेमा आर्थिक सङ्कट पैदा नहुने र सधैँ लक्ष्मीले वास गर्छिन् भन्ने धारणा राख्दै 'महिला नभएको घरमा लक्ष्मीको बास हुँदैन' भन्ने गरेको पाइन्छ । यसले पनि महिलालाई आर्थिक दृष्टिले अग्रणी स्थान दिइएको देखिन्छ ।

समयको क्रमसँगै वा समाजको सामाजिक एवम् सांस्कृतिक परम्पराले गर्दा सबैको विवाह बन्धन हुने गर्दछ । तर त्यो विवाह त्यति सजिलो छैन । त्यसका लागि अर्थको आवश्यकता पर्दछ भन्दै 'साथमा छैन चुनादाम, बिन्ती गरी स्वास्नी पाम्' भन्ने जस्ता उखानहरू प्रचलनमा रहेको पाइन्छ । यसले पनि आर्थिक दृष्टिबाट महिलाहरूलाई आदर नै गरेको पाइन्छ ।

यसर्थ नेपाली समाज परापूर्वकालदेखि पुरुष प्रधान हुँदै आजसम्म आएको पाइन्छ र समाजमा गरिने मुख्य कामहरूमा पुरुषलाई नै केन्द्रमा राखेर व्यवहार गरेको देखिन्छ । यसैको उपज हो आर्थिक दृष्टिकोणबाट पनि महिलाहरू केही नगण्य मात्रामा आदरित भए पनि अधिकांश आर्थिक मामिलामा अनादरित नै छन् । यसै कुरालाई माथिका केही उखानहरू मात्र अध्ययनका क्रममा पाइनुले प्रष्टिन्छ ।

४.२ आर्थिक आधारमा महिलालाई अनादर गरिएका उखानहरूको अध्ययन र विश्लेषण

नेपाली समाजमा प्रचलनमा रहेका आर्थिक उखानहरूमध्ये केही नगण्य मात्रामा मात्रै महिलालाई आदर गरेका उखानहरू पाइन्छन् । अधिकांश आर्थिक मूलका उखानहरूले

महिलालाई अनादर नै गरेको पाइन्छ । त्यस्ता महिलालाई आर्थिक दृष्टिकोणबाट टाढा वा हेय भाव राखेका उखानहरू यसप्रकार छन् :

-1_ आइमाईलाई गहना ।

-2_ आइमाईलाई मोबाइल ।

-3_ चोर्ने बुहारीलाई, भण्डार सुम्पनु ।

-4_ छोरालाई धन छोरीलाई वन ।

-5_ छोरीको काम खानु, छोराको कमाइ खानु ।

-6_ छोरीको कमाइ खोलामा, छोराको कमाइ झोलामा ।

-7_ छोरीले घर खानू, छोराले देश खानू ।

-8_ बेस्सेले खाएको धन, भैँसीले खाएको वन ।

-9_ भेडाले चरेको वन, छोरीले चोरेको धन ।

-10_ भैँसीलाई वन नदेखाउनु, आइमाईलाई धन नदेखाउनु ।

-11_ राँडीलाई पोतेको रहर ।

नेपाली लोकसमाजमा चलिआएका आर्थिक विषयक केही उखानहरूले मात्रै महिलालाई आदर गरेको पाइन्छ भने धेरैजसो उखानहरूले अनादर नै गरेको देख्दछौं । आर्थिक मामिलामा सधैं पुरुष नै अगाडि हुनुपर्छ भन्ने धारणा प्राचीन समयदेखि हाम्रो समाजमा विद्यमान छ । यसले समाजमा कहिल्यै नचुँडिने गरी जरो गाडेको पाइन्छ । अझ बहुमूल्य वस्तुहरूको उपभोग पनि पुरुषहरूले नै गर्नुपर्छ । महिलाहरूलाई त्यस्ता वस्तुबाट टाढा राख्नुपर्छ, यस्तो कुरामा अगाडि सारेमा पारिवारिक एवम् सामाजिक वातावरण बिग्रन्छ । अझ बहुमूल्य आभूषण वा गहनाहरूबाट उनीहरूलाई टाढै राख्नुपर्छ । यसको सही सदुपयोग महिलाहरूले गर्दैनन् भन्ने दोषारोपण उनीहरूमाथि छ । यसै तथ्यलाई इङ्गित गर्ने 'आइमाईलाई गहना' भन्ने उखान चलिआएको छ । यसले समाजको यथार्थ चित्रण गर्नमा महत्त्वपूर्ण भूमिका खेलेको पाइन्छ । त्यसैले वर्तमान समयमा मोबाइल तथा दूरभाषा यन्त्र स्त्री, पुरुष दुवैले चलाउँछन् र यसको उपभोग पनि गर्छन् तर समाजमा यसको वा बहुमूल्य सामानको सदुपयोग वा सही तरिकाले सञ्चालन नगर्नेको रूपमा महिलाको नाम अग्र

स्थानमा आउँछ । यसै कुरालाई इङ्गित गर्ने 'आइमाईलाई मोबाइल' भन्ने उखान चलेको पाइन्छ । यसले पनि आर्थिक वा बहुमूल्य सामग्री उपभोगको दृष्टिकोणबाट महिलाहरू समाजमा कसरी प्रताडित छन् भन्ने कुरालाई प्रष्ट पार्दछ ।

महिलालाई सामाजिक तहमा मात्रै होइन सर्वप्रथम त महिला पारिवारिक तहबाट नै पीडित छ अझ आर्थिक मामिलामा वा घरको बहुमूल्य सामग्रीको परिचालनमा त झनै पछाडि वा हेय दृष्टिबाट हेरेको पाइन्छ । उनहिरूलाई घरका अन्य सदस्यहरूले बारम्बार सानो सानो बहानामा विभिन्न आरोप, प्रत्यारोप लगाइरहेको पाइन्छ । विभिन्न निकृष्ट शब्दद्वारा दिनप्रतिदिन गालीगलौँच गर्ने प्रचलन हाम्रो समाज वा पारिवारिक तहमा अद्यापि विद्यमान छ । यस कुरालाई प्रष्ट्याउँदै 'चोर्ने बुहारीलाई, भण्डार सुम्पनु' भन्ने उखान नेपाली लोकसाहित्यमा पाइन्छ । यसले सासु ससुरा एवम् रिवारका अन्य सदस्यबाट नारी जाति कसरी पीडित छ भन्ने कुरालाई प्रष्ट्याएको छ । यो आर्थिक दृष्टिकोणबाट महिलालाई अनादर गरेको उत्कृष्ट उदाहरण हो ।

नेपाली समाजमा परिवर्तनको जति नारा घन्काए पनि हाम्रो समाजले परिवर्तनको मुहार फेर्न सकेको छैन । बोलीमा एउटा र व्यवहारमा अर्को हाम्रो पहिचान भइसकेको छ । सधैँ धन वा आर्थिक कुरामा पुरुषलाई अगाडि सार्ने र त्यस्तो अवसरबाट महिलाहरूलाई टाढा नै राख्नुपर्छ भन्ने मानसिकताले हाम्रो ग्रामीण समाजका अशिक्षित व्यक्तिमा त जरो गाडेको नै छ । हामी सहरिया र शिक्षित भनाउँदामा समेत त्यो भावनाले परिवर्तनको काँचुली फेर्न सकेको छैन । यसै यथार्थलाई व्यक्त गर्न 'छोरालाई धन छोरीलाई वन' भन्ने उखान नेपाली लोकसाहित्यमा चलेको पाइन्छ । यसले आर्थिक मामिलामा महिला र पुरुष बिच कस्तो लैङ्गिक भेद छ भन्ने तथ्यलाई छर्लङ्ग पार्दछ ।

परिवार तथा समाजमा आर्थिक विषयलाई नै लिएर विभिन्न भावाहरू उब्जिएका छन् । अर्थोपार्जनका लागि छोराले देश देशान्तर गर्नुपर्छ र उसको साथमा सधैँ पैसा हुनुपर्छ । यसमा उसको पहुँच भएमा मात्रै समाज तथा परिवारले परिवर्तनको आभास पाउँछ भन्ने धारणा चलिआएको पाइन्छ तर महिलालाई सधैँ घरको काम गर्ने दासी, नोकरका रूपमा, निर्बला, शक्तिहीन व्यक्तिका रूपमा लिँदै आर्थिक मामिलाबाट अनादर गरेको पाइन्छ । यस कुरालाई अभिव्यक्त गर्न 'छोरीको काम खानु, छोराको कमाइ खानु' भन्ने उखानले महत्त्वपूर्ण स्थान लिएको छ ।

आर्थिक मामिलाकै प्रसङ्गलाई लिएर छोरी पराई घर जाने हो । यसको कुनै पनि आम्दानी हामीले उपभोग गर्न पाउँदैनौं । त्यसैले यसले कमाएको धन खोलामा भए बराबर हो भन्दै अत्यन्त निकृष्ट सोच राख्दै कमाइको अवसरबाट समेत वञ्चित गर्ने प्रचेष्टा गरिन्छ । यसै कुराको भाव वा आशय बोकेको 'छोरीको कमाइ खोलामा, छोराको कमाइ झोलामा' भन्ने उखान पनि यहाँ जीवित नै छ । यो पनि समाज चित्रणको नमुना हो र यसमा पनि आर्थिक दृष्टिकोणबाट महिलालाई अनादर नै गरेको पाउँछौं । छोरी वा स्त्रीलाई सीमित घेरामा बाँध्ने प्रचलन आजको होइन प्राचीन समयदेखि नै यसले समाजमा स्थान पाइसकेको देखिन्छ र पुरुषले आर्थिक आर्जन गर्ने विभिन्न माध्यम खोज्नुपर्छ भन्ने भाव राखी र महिलाले त्यस्तो अवसरबाट टाढै हुनुपर्छ भन्ने धारणा राख्दै 'छोरीले घर खानू, छोराले देश खानू' भनेको पाइन्छ । यसले पनि महिलालाई परोक्ष रूपमै भए पनि आर्थिक मामिलामा अनादर नै गरेको पाइन्छ ।

चारित्रिक दोष सामान्यतः स्त्री पुरुष दुवैमा हुन्छ । स्त्री मात्रै सर्वगुण सम्पन्न पनि हुँदैन र पुरुष मात्रै पनि सर्वगुण सम्पन्न हुँदैन । केही न केही अवगुणहरू स्त्री पुरुष दुवैमा रहेको हुन्छ । तर स्त्रीले सामान्य पुरुषहरूसँग बोल्दा समेत विभिन्न चारित्रिक दोष लगाइन्छ र त्यस्ता व्यक्तिले आवश्यक परेर खर्च गर्दा पनि विभिन्न लाञ्छना लगाउने परिपाटी यस समाजमा चलिआएको छ र यसै कुरालाई लिएर नेपाली लोकसाहित्यमा केही उखानहरू बनेका छन् । त्यसको ज्वलन्त उदाहरण 'बेस्सेले खाएको धन, भैंसीले खाएको वन' हो । यसले पनि समाजमा महिलाहरू आर्थिक रूपले कसरी अनादरित छन् भन्ने कुरालाई प्रस्ट पार्ने काम गरेको छ ।

यसै प्रसङ्गलाई उजागर गर्ने र स्त्री जातिलाई सदा आर्थिक मामिलाबाट टाढै राख्नुपर्छ, उनीहरूले अर्थलाई (पैसालाई) चिनेका छैनन् भन्ने धारणा नेपाली उखानमा प्रशस्त देखिन्छ र स्त्रीलाई पशुसँग तुलना गर्दै जसरी भैंसीले घाँस खान वन भेटायो भने सखाप पार्दछ त्यसरी नै महिलाले पैसा पाएमा त्यसको दुरूपयोग गर्छन् भन्दै 'भैंसीलाई वन नदेखाउनु, आइमाईलाई धन नदेखाउनु' भन्ने गरेको पाइन्छ । यो पनि समाजमा आर्थिक रूपले महिलाहरू कति टाढा छन् भन्ने विषयको ज्वलन्त उदाहरण हो ।

शृङ्गारका वस्तुहरू वा बहुमूल्य वस्तुको उपभोग अथवा रहर साधारणतया स्त्री पुरुष दुवैमा हुन्छ । तर महिलाले पोते लगाउने इच्छा व्यक्त गर्दा समेत राडीलाई पोतेको

रहर भनेर होच्याउने प्रचेष्टा नेपाली जनजीवनमा पाइन्छ र त्यसै तथ्यलाई यस उखानले व्यक्त गरेको छ ।

यसरी प्राचीन समयदेखिको सामाजिक, रीतिरिवाज शैली एवम् परिपाटीलाई अवलोकन गर्दा स्त्रीजाति, सामाजिक, धार्मिक, सांस्कृतिक इत्यादि रूपबाट मात्रै अपहेलित नभएर आर्थिक पक्षबाट समेत पछाडि परेका छन् । यसको कारण हो हाम्रो समाज परापूर्वकालदेखि नै पितृसत्तात्मक एवम् महिलालाई दोस्रो दर्जामा राखेर हेर्नुपर्छ, उनीहरूमा कुनै आँट, साहस र केही गर्ने क्षमता हुँदैन भन्ने संस्कारबाट हुर्केको छ र जति नै परिवर्तनका भाका सुसेले पनि त्यसले अझै कहीँ न कहीँबाट मौलाउने प्रचेष्टा गरेको पाइन्छ । यस्तो सामाजिक यथार्थलाई विभिन्न भाषाका माध्यमबाट समाजमा प्रचलनमा ल्याउने गरिन्छ । त्यसमा लोकसाहित्य अन्तर्गतको उखानले समाजको वास्तविक यथार्थलाई अगाडि ल्याएको छ र नेपाली समाजमा प्रचलनमा रहेका अधिकांश उखानहरू आर्थिक दृष्टिकोणबाट महिलाप्रति अनादरित छन् । यसले पनि समाजको परम्परा एवम् शैलीलाई प्रष्ट्याउँछ ।

४.३ आर्थिक आधारमा पुरुषलाई आदर गरिएका उखानहरूको अध्ययन र विश्लेषण

नेपाली सामाजिक व्यवस्था समान प्रकृतिको छैन । यहाँ प्रचलनमा रहेका नेपाली उखानहरूले केही मात्रामा महिलालाई आदर गरे तापनि अधिकांश उखानहरू महिलालाई अनादर गरेका नै पाइन्छ । अझ आर्थिक दृष्टिकोणबाट त महिलालाई भन्दा पुरुषलाई आदर नै गरेका उखानहरू चलिआएका छन् । त्यस्ता आर्थिक दृष्टिकोणबाट महिलाप्रति हेयभाव राख्दै पुरुषलाई आदर गरिएका उखानहरू यसप्रकार छन् :

(१) छोरालाई धन, छोरीलाई वन ।

(२) छोरीको काम खानु, छोराको कमाइ खानु ।

(३) छोरीको कमाइ खोलामा, छोराको कमाइ झोलामा ।

(४) भैँसीलाई वन नदेखाउनु, आइमाईलाई धन नदेखाउनु ।

(५) भेडाले चरेको वन छोरीले चोरेको धन ।

नेपाली समाजको वास्तविक चित्र उतार्नमा नेपाली भाषा साहित्यको महत्त्वपूर्ण देन रहेको पाइन्छ । त्यसमा पनि नेपाली समाजमा रहेका पुरुष र महिलामध्ये पुरुष नै केन्द्रीय पात्र हुन् । उनीहरूबाट नै सम्पूर्ण व्यवस्था चल्दछ भन्ने धारणा प्राचीन समयदेखि अद्यापि चलेको पाइन्छ । अझ आर्थिक हिसाबले त पुरुषलाई नै केन्द्रमा राखेर कार्य सम्पादन गरेको देखिन्छ । त्यसै प्रसङ्गलाई इङ्गित गर्दै र पुरुषलाई आदरभाव राख्दै 'छोरालाई धन, छोरीलाई वन' भनेको पाइन्छ । यस उखानले यसै तथ्यलाई प्रष्ट पार्दछ ।

समाजमा छोरीहरूको काम अथवा घरायसी मिहेनत खानुपर्दछ भन्दै घरमा मात्र सीमित राखेको देखिन्छ तर पुरुषलाई उच्च स्थान प्रदान गर्दै आम्दानीको स्रोतका रूपमा लिएको पाइन्छ । यसै तथ्यलाई प्रष्ट्याउन 'छोरीको काम खानु, छोराको कमाइ खानु' भन्ने गरेको पाइन्छ । यसले पनि समाजमा महिला भन्दा पुरुषलाई हेर्ने दृष्टि कस्तो छ भन्ने देखाउँछ ।

सामान्यतया आम्दानी स्त्री पुरुष जो कसैले गरे तापनि त्यसको उपयोग हुन्छ तर नेपाली समाजमा त्यस्तो प्रचलन पाइदैन । पुरुषले गरेको आम्दानी मात्र उपयोगमा आउँछ । त्यो मात्र अर्थपूर्ण छ भन्ने धारणा विद्यमान छ । यसै कुरालाई प्रष्ट्याउन 'छोरीको कमाइ खोलामा, छोराको कमाइ झोलामा' भन्ने उखान प्रसिद्ध छ । यसले गर्दा पनि आर्थिक हिसाबले समाजमा पुरुषको महत्त्व अत्यधिक रहेको छ भन्ने देखिन्छ । यो पनि लैङ्गिकताको उपज हो ।

यसै पूर्वोक्ति तथ्यलाई इङ्गित गर्ने प्रसङ्गमा पुरुषलाई जति धन दिए पनि त्यसको सदुपयोग गर्छन् तर स्त्रीले त्यसको सदुपयोग गर्नुको सट्टा दुरूपयोग गर्छन् भन्ने धारणा विद्यमान छ । जस्तै : 'भैँसीलाई वन नदेखाउनु, आइमाईलाई धन नदेखाउनु' भन्ने गरेको पाइन्छ । यसले पनि आर्थिक दृष्टिकोणबाट पुरुषप्रति सम्मान एवम् आदरभाव प्रकट गरेको पाइन्छ । यसै कुरालाई प्रष्ट्याउँदै र पुरुषलाई आर्थिक दृष्टिकोणबाट सम्मानभाव राख्दै 'भेडाले चरेको वन छोरीले चोरेको धन' भन्ने उखान प्रचलनमा छ । यसले पनि समाजको यथार्थ विषयवस्तुलाई चित्रण गरेको देखिन्छ ।

यसरी अध्ययन गर्दा केही उखानहरूले आर्थिक दृष्टिकोणबाट प्रत्यक्ष रूपमै महिलालाई अनादर गरेर पुरुषलाई आदर गरेको पाइन्छ भने केहीले प्रकारान्तर वा अप्रत्यक्ष

रूपमा महिलाप्रति हेयभाव राख्दै पुरुषलाई आदरभाव राखेको देखिन्छ । यस तथ्यले पनि परिवार, समाज र राष्ट्र सञ्चालनको प्रणालीलाई यथाशक्य प्रष्ट्याउँछ । तसर्थ हामी लैङ्गिकता एवम् समताभन्दा विषमता र भेदभावपूर्ण रीतिबाट परिचालित छौं भन्ने देखिन्छ ।

४.४ आर्थिक आधारमा पुरुषलाई अनादर गरिएका उखानहरूको अध्ययन र विश्लेषण

नेपाली समाजमा पुरुष र महिलालाई हेर्ने दृष्टिकोण एकै छैन । अझ आर्थिक दृष्टिकोणबाट त झनै देखिँदैन । आर्थिक रूपले पुरुषहरू सबल हुन्छन् । उनीहरूले अर्थलाई चिनेका हुन्छन् र त्यसको सदुपयोग गरेका हुन्छन् भन्ने धारणा पाइन्छ । त्यसैको प्रतिफल समाजमा पुरुषलाई प्रत्यक्ष रूपमै आर्थिक दृष्टिकोणबाट अनादर गरेका उखानहरू पाइँदैन । केही त्यस्ता उखानहरू जसले अप्रत्यक्ष रूपमा केही मात्रामा मात्रै पुरुषलाई अनादर गरेको देखिन्छ । ती यसप्रकार छन् :

-1_ जहाँ स्त्री उहीँ श्री ।

-2_ महिला नभएको घरमा लक्ष्मीको बास हुँदैन ।

नेपाली समाजमा केही मात्रामा यस्तो धारणा पनि विद्यमान छ कि सम्पत्ति हुनका लागि वा धन आर्जनका लागि स्त्री नै हुनुपर्छ भन्ने धारणा देखिन्छ । पुरुषहरू मात्रै भएको ठाउँमा श्री एवम् सम्पत्ति हुँदैन भन्ने पाइन्छ । यसले अप्रत्यक्ष रूपमा पुरुषहरूलाई आर्थिक दृटिष्कोणबाट हेपाहा भाव राखेको देखिन्छ । यसै तथ्यलाई प्रष्ट पार्दै र परिवारमा महिला भएमा मात्र त्यो घरको सार हुन्छ र सदासर्वदा त्यस परिवार एवम् घरमा लक्ष्मीले बास गर्छिन् भन्ने धारणा राख्दै महिला नभएको घरमा लक्ष्मीको बास हुँदैन । यसले पनि अप्रत्यक्ष रूपमा महिलालाई आदरभाव राख्दै पुरुषलाई अनादर गरेको देखिन्छ ।

४.५ निष्कर्ष

नेपाली समाजमा जति परिवर्तनका भाका सुसेले पनि समाजमा पुरुषलाई भन्दा महिलालाई सामाजिक, सांस्कृतिक, धार्मिक दृष्टिकोणबाट मात्र भेदभाव नगरेर आर्थिक आधारमा पनि भेदभाव गरेको देखिन्छ । त्यसको प्रभाव नेपाली उखानमा पनि परेको छ ।

त्यसैले पुरुषलाई आर्थिक दृष्टिकोणबाट अनादर गरेका उखानहरू न्यूनातिन्यून मात्रै पाइयो । अधिकांश उखानहरूले पुरुषहरूलाई अनादर भन्दा पनि आदर नै गरेको पाइन्छ । यो पनि लैङ्गिकतामूलक धारणाको उपज हो । अर्थात् आर्थिक मामलामा पुरुषहरुलाई नै अग्रस्थान प्रदान गर्नुपर्छ । उनीहरुबाट नै आर्थिक व्यवहार सञ्चालित हुनुपर्छ । तब मात्र त्यो दीर्घकालीन हुन्छ र परिवारलाई अग्रस्थान प्रदान गर्ने भूमिका निर्वहन गर्न सक्छ भन्दै अधिकांश नेपाली उखानहरुले आर्थिक मामलाबाट महिलाहरुलाई तल्लो दर्जामा राखेको पाइन्छ । यो वास्तविक समाजको यथार्थ हो ।

परिच्छेद पाँच
धार्मिक तथा सांस्कृतिक आधारमा लैङ्गिक भेदगत उखानहरुको अध्ययन एवम् विश्लेषण

मानिस सांस्कृतिक परिवेशमा समाजमा जन्मन्छ, हुर्कन्छ, सम्पूर्ण जीवन त्यही सांस्कृतिक परिवेशमा बिताउँछ र मर्छ । मानिस जन्मनासाथ उसको धार्मिक र सांस्कृतिक जीवन सुरु हुन्छ । ऊ मरिसकेपछि पनि त्यसको अन्त्येष्टि त्यही समाजको, जातिको सांस्कृतिक एवम् धार्मिक परम्पराका आधारमा हुन्छ । त्यसैले मानिसको जीवनका यावत् कुराहरू जनमदेखि मृत्युसम्म सांस्कृतिक परिवेशबाट अलग रहेर रहन सक्दैनन् । जीवनमा उसले प्रत्यक्ष एवम् अप्रत्यक्ष रूपमा त्यो धर्म तथा संस्कृतिलाई अँगालेकै हुन्छ । कुनै समाजको, जातिको आफ्नो संस्कृति, आस्था, सभ्यता र परम्पराको प्रतीक हो । त्यही संस्कृतिले नै राष्ट्रको गौरव, जातिको गौरव, बुद्ध र त्यसैले त्यो राष्ट्र, समाज र जातिको पहिचान गराउँछ ।

नेपाली जाति र राष्ट्रको आफ्नै सांस्कृतिक परम्परा र इतिहास छ । आफ्नै किसिमको पहिचान छ । नेपालीहरू वर्षभरिमा संस्कृतिको रूपमा थुप्रै चाडपर्व, व्रत, पूजा, सङ्क्रान्ति, उत्सव मनाउँछन् । ती मनाउने क्रममा वर्षभरिका प्रायः सबै महिना पर्दछन् । ती चाडपर्व, व्रत, उत्सवहरू नेपालमा मात्र बस्नेले मात्र मनाउँदैनन् । विदेशमा बस्नेले पनि दशैं, तिहार जस्ता धार्मिक तथा सांस्कृतिक चाडपर्वहरू हार्दिकताका साथ सम्झन्छन् र मनाउँछन् । त्यो उनीहरूको संस्कृतिप्रतिको स्नेह हो भन्ने कुरा स्वतः प्रमाणित हुन आउँछ । यही सांस्कृतिक–सामाजिक परिवेशका आधारमा जन्मेका नेपाली उखानमा नेपाली समाज र संस्कृतिको यथार्थ प्रतिबिम्ब भेटिन्छ । यसै प्रसङ्गमा नेपाली समाजमा पुरुष र महिलालाई हेर्ने दृष्टिकोण समान छैन । प्राचीन समयदेखि नै लैङ्गिकतामूलक समाज निर्माण भएको देखिन्छ । अझ विशेषतः धार्मिक तथा सांस्कृतिक आधार बनाउँदै महिला एवम् पुरुषप्रति भेदभाव राखेको पाइन्छ । यस्तो समाजको वास्तविक यथार्थलाई चित्रण गर्ने क्रममा नेपाली उखानको स्थान अग्रणी छ र यस्ता तथ्यलाई लिएर प्रशस्त मात्रामा उखानहरू उब्जिएका

छन् । यस प्रसङ्गमा यसै शोधपत्रको सैद्धान्तिक ढाँचा अनुसार पुरुष र महिलालाई धार्मिक तथा सांस्कृतिक आधारमा आदर र अनादर गरिएका उखानहरूको अध्ययन गरिन्छ ।

५.१ धार्मिक तथा सांस्कृतिक आधारमा महिलालाई आदर गरिएका उखानहरूको अध्ययन र विश्लेषण

नेपाली समाज प्राचीन समयदेखि नै पुरुषप्रधान देखिन्छ । विशेषतः आर्थिक दृष्टिकोणबाट त पुरुषलाई केन्द्रमा राखेर नै व्यवहार गर्ने गरेको पाइन्छ र यहाँका धार्मिक तथा सांस्कृतिक रीतिस्थिति पनि महिलालाई अनादर गरेर बनाइएको पाइन्छ तथापि केही अप्रत्यक्ष रूपमा महिलालाई आदर गरिएको पाइन्छ । त्यस्ता धार्मिक तथा सांस्कृतिक आधारमा महिलालाई आदर गरेका उखानहरू यसप्रकार छन् :

(1) जसको जोइ छैन, उसको कोही छैन ।

(2) अरुको लाख, आमाको काख ।

(3) कुलकी छोरी, मूलको पानी ।

(4) गृहिणी बिनाको घर भूतको डेरा ।

(5) महिला नभएको घरमा ईश्वरको वास हुँदैन ।

नेपाली समाज पुरुष प्रधान भएक कारण हाम्रो समाजमा लैङ्गिक विभेद पाइन्छ । धार्मिक तथा सांस्कृतिक आधारमा महिलालाई अनादर गर्ने परिपाटी बढी मात्रामा हाम्रो समाजमा छ । केही नगण्य मात्रामा भने महिलालाई यस दृष्टिकोणबाट आदर गरेको पाइन्छ । समाजमा श्रीमती नहुनु व्यक्तिलाई यो संसारमा कोही पनि नभएको व्यक्तिको संज्ञा दिएको पाइन्छ । यसै भावलाई 'जसको जोइ छैन, उसको कोही छैन' भन्ने उखानले बोक्न सफल छ । त्यसैगरी धार्मिक तथा सांस्कृतिक आधारमा परिवार समाजमा अरुले जति माया गरे पनि त्यो खासै गणनीय हुँदैन तर आमाको मायालाई गहनताका साथ हेर्ने प्रचलन छ । यस्तै भाव राख्दै 'अरुको लाख, आमाको काख' समेत भन्ने गरेको पाइन्छ ।

धार्मिक तथा सांस्कृतिक आधारमा महिलालाई आदर गर्ने क्रममा घरमा गृहिणी हुनुपर्छ । गृहिणी भनेको नै घर हो । गृहिणी भएन भने त्यो मसान घर वा भूत बस्ने डेरा हो

भन्ने प्रचलन पाइन्छ । यसै तथ्यलाई व्यक्त गर्न 'गृहिणी बिनाको घर भूतको डेरा', महिला नभएको घरमा ईश्वरको बास हूँदैन भन्ने जस्ता उखानहरू सफल छन् ।

अतः नेपाली समाजमा पुरुषलाई भन्दा महिलालाई हेय दृष्टिकोणबाट हेर्ने र समाज लैङ्गिक विषमताबाट प्रताडित भएकै कारण धार्मिक तथा सांस्कृतिक आधारमा महिलालाई आदर गरेका उखानहरू अत्यन्त न्यून मात्रामा पाइयो । यसले पनि समाजको वास्तविक चित्रलाई उतार्न सघाउ पुऱ्याउँछ ।

५.२ धार्मिक तथा सांस्कृतिक आधारमा महिलालाई अनादर गरिएका उखानहरूको अध्ययन र विश्लेषण

प्रत्येक देशको आफ्नै धार्मिक तथा सांस्कृतिक परम्परा रहिआएको पाइन्छ । यो आफ्नो राष्ट्रको पहिचान पनि हो । तर नेपाली समुदायमा धार्मिक तथा सांस्कृतिक परम्परालाई टेकेर महिलालाई दोस्रो दर्जाका रूपमा व्यवहार गर्ने गरेको पाइन्छ । नेपाली लोकसाहित्य अन्तर्गतको महत्वपूर्ण विधा उखान मार्फत् पनि यस्तो हेय दृष्टिकोण राखेको पाइन्छ । त्यस्ता धार्मिक तथा सांस्कृतिक आधारमा पुरुषलाई आदर र महिलालाई अनादर गरिएका उखानहरू यसप्रकार छन् :

1_ अर्काकी छोरी कहिल्यै आफ्नो हुन्न ।

2_ आइमाई गुनी, कहिल्यै हुँदिन ।

3_ कुकुर्नीले छोरीछोरी पाएर, हर्ष न विस्मात् ।

4_ घर बिगार्ने स्वास्नी र कु–बेलामा पर्ने पानी काम लाग्दैन ।

5_ चिनाको भात भातै होइन, स्वास्नीको जात जातै होइन ।

6_ छोरा जन्मे हर्ष, छोरी जन्मे तर्क ।

7_ छोरा पाए उज्यालो, छोरी पाए अँध्यारो ।

8_ छोरीका बाबुले, मुख थाम्नुपर्छ ।

9_ छोरीको काम खानु, छोराको कमाई खानु ।

10_ छोरीको जन्म हारेको कर्म ।

११_ छोरी पढे अर्काको भलो, छोरा पढे आफ्नो भलो ।

१२_ छोरी मरी, गाल टरी ।

१३_ छोरीलाई काम, छोरालाई माम ।

१४_ तीर्थव्रत गर्दैनौ, छोरी पाए भन्छौ ?

१५_ देवताको त भर हुन्न, स्वास्नीको भर गरेर हुन्छ ।

१६_ पतिव्रता द्रौपदीका, सातवटा पोइ ।

१७_ पाकेको तोरी, बढेकी छोरी ।

१८_ पोथी बाँसेको राम्रो हुँदैन ।

१९_ भाग्यमानीका छोरा धेरै, अभागीका छोरी धेरै ।

२०_ महादेवको थर छैन, स्वास्नीको भर छैन ।

२१_ राम्रो खान र राम्रो लण्डन त छारो भए जन्मिन्थिस् नि बाबै ।

२२_ सिङ हुनेको र ढिङ हुनेको भर हुँदैन ।

२३_ स्वास्नी मान्छेको हातै जुठो ।

नेपाली समाजमा धार्मिक तथा सांस्कृतिक आधारमा पुरुषलाई आदर र महिलालाई अनादर गरेका प्रशस्त उखानहरू रहिआएका छन् । विशेषगरी छोरी अर्काको घरमा जाने हो र बुहारी भएर आएकी स्त्रीलाई इङ्गित गर्दै अर्काकी छोरी कहिल्यै आफ्नो हुन्न भन्ने धारणा राखेको पाइन्छ । आइमाईले सकारात्मक सोच राख्न सक्तैनन् वा गुनी कहिल्यै हुँदैनन् भन्ने गरेको पनि पाइन्छ । धार्मिक तथा सांस्कृतिक आधारमा नै छोरो जन्मुनपर्छ, छोरो भए सम्पूर्ण कामको प्रपञ्च लगाउन सक्छ वा जिम्मेवारी वहन गर्न सक्छ भन्ने धारणालाई अङ्गीकार गर्दै ‘कुकुर्नीले छोरीछोरी पाएर, हर्ष न विस्मात्’, ‘छोरा जन्मे हर्ष, छोरी जन्मे तर्क’, ‘छोरा पाए उज्यालो, छोरी पाए अँध्यारो’, ‘छोरीको जन्म हारेको कर्म’, ‘तीर्थव्रत गर्दैनौ, छोरी पाए भन्छौ ?’ भन्ने जस्ता धार्मिक र सांस्कृतिक आधारमा महिलाप्रति हेयभाव राखेका उखानहरू पाइन्छन् । समाज एवम् राष्ट्रमा पुरुषको मात्रै महत्वपूर्ण स्थान रहेको छ । पुरष मात्रै मानव हो भन्दै महिलालाई मानवीय जातिका रूपमा समेत स्वीकार नगरेको उखान

पाइन्छ । त्यस्तो भाव बोकेको 'चिनाको भात भातै होइन, स्वास्नीको जात जातै होइन' भन्ने उखान धेरै मात्रामा मानव समुदायमा चलेको पाइन्छ ।

धार्मिक तथा सांस्कृतिक आधारमा नै पुरुषले शिक्षा, ज्ञान एवम् सीप आर्जन गरेमा त्यो अर्थपूर्ण हुन्छ, तर स्त्रीले प्राप्त गरेको ज्ञान र सीपको कुनै मूल्य हुँदैन भन्दै 'छोरी पढे अर्काको भलो, छोरा पढे आफ्नो भलो' भन्ने गरेको पाइन्छ । त्यस्तै छोरी घरको चौघेरामा मात्र सीमित हुनुपर्छ । उनीहरूले देश विदेश घुमेर आय–आर्जन गर्नु हुँदैन भन्ने मानसिकता राख्दै 'छोरीको काम खानु, छोराको कमाई खानु' भन्ने गरेको पाइन्छ । सामान्यतया स्त्री पुरुष दुवैले कुनै पनि कुराको भूल गरेका हुन्छन् तर स्त्रीलाई नै भर नहुने विश्वास गर्न अयोग्य प्राणी भनेर लाञ्छना लगाउने काम गरेको पाइन्छ । त्यस्तै आशयलाई बोकेको 'देवताको त भर हुन्न, स्वास्नीको भर गरेर हुन्छ' भन्ने उखान प्रचलनमा रहेको छ । साथसाथै 'महादेवको थर छैन, स्वास्नीको भर छैन' समेत भन्ने गरेको उखान पनि यस समुदायमा रहिआएको पाइन्छ ।

सामान्यतया राम्रो लगाउन र मिठो खान स्त्री पुरुष दुवैलाई मन लाग्छ तर समाजमा धार्मिक र सांस्कृतिक परम्पराबाट अभिप्रेरित हुँदै 'राम्रो खान र राम्रो लण्डन त छारो भए जन्मिन्थिस् नि बाबै' भन्दै स्त्रीलाई होच्याएको पाइन्छ । साथै स्त्रीलाई अनेक लाञ्छना लगाउँदै एवम् मानवेत्तर प्राणी पशुसँग तुलना गर्दै 'सिङ हुनेको र ढिङ हुनेको भर हुँदैन', 'स्वास्नी मान्छेको हातै जुठो' भन्ने जस्ता उखानहरू पनि प्रचलनमा रहेको पाइन्छ ।

यी सम्पूर्ण उखानहरूले धार्मिक, सांस्कृतिक रीतिस्थिति र परम्पराबाट समाजमा वा परिवारमा महिलालाइ नकारात्मक दृष्टिकोणबाट हेरिन्छ भन्ने कुरालाई उजागर गरेका छन् । यो समाजको लैङ्गिक विभेदको ज्वलन्त एवम् यथार्थ चित्रण हो ।

५.३ धार्मिक तथा सांस्कृतिक आधारमा पुरुषलाई आदर गरिएका उखानहरूको अध्ययन र विश्लेषण

नेपाली समाज परापूर्वकालदेखि पुरुषप्रधान रहिआएको पाइन्छ । तसर्थ धार्मिक तथा सांस्कृतिक आधारमा पुरुषलाई आदर गरेर विभिन्न उखानहरू निर्माण भएका छन् । ती उखानहरू यसप्रकार छन् :

१. आयुको छोरालाई वायुले खाँदैन ।

२. कुलको जेठो छोरो, पिण्डपानीको दाता ।

३. छोरा जन्मे हर्ष, छोरी जन्मे तर्क ।

४. 'छोरीको काम खानु, छोराको कमाई खानु'

५. छोरीले घर खानू, छोराले देश खानू ।

६. 'भाग्यमानीका छोरा धेरै, अभागीका छोरी धेरै'

७. भाले बासे उज्यालो, पोथी बासे केही न केही ।

८. 'राम्रो खान र राम्रो लण्डन त छारो भए जन्मिन्थिस् नि बाबै'

९. लोग्ने मान्छे बोक्सी हुँदैन ।

१०. स्वास्नीको सिँगार लोग्ने ।

सामान्यतया बेलाबखतमा स्वास्थ्य समस्या स्त्री पुरुष दुवैलाई हुन्छ । तर जस्तोसुकै स्वास्थ्य समस्यालाई पुरुषले सहज रूपमा निराकरण गर्न सक्छ भन्दै आयुको छोरालाई वायुले खाँदैन भन्ने गरेको पाइन्छ । यसले पुरुषलाई उच्च स्थान प्रदान गरेको छ ।

धार्मिक तथा सांस्कृतिक आधारमा बाबु, आमाको मृत्यु हुँदा विभिन्न संस्कारहरू गर्ने र परिवारलाई मुक्ति दिलाउने काम पुरुष (छोरा) ले मात्रै गर्न सक्छ भन्दै 'कुलको जेठो छोरो, पिण्डपानीको दाता' भनेको पाइन्छ । यसले पनि स्त्रीप्रति नकारात्मक भाव प्रकट गर्दै पुरुषलाई आदर प्रकट गरेको पाइन्छ । सामाजिक सांस्कृतिक एवम् धार्मिक दृष्टिकोणमा परिवारमा छोराको जन्म भएमा त्यसलाई सकारात्मक रूपमा ग्रहण गर्छन्, हर्ष मनाउँछन्, खुसियाली साट्छन् तर छोरीको जन्म भएमा अनेकौं टिकाटिप्पणी हुन्छ । नकारात्मक दृष्टिकोणबाट हेर्ने गरिन्छ । यो समाजको वास्तविक यथार्थ हो । यसै भावलाई प्रकट गर्ने 'छोरा जन्मे हर्ष, छोरी जन्मे तर्क' भन्ने उखान एक उल्लेखनीय उखानका रूपमा लोक समाजमा प्रचलित रहेको छ । साथै छोराले देशको भ्रमण गर्नु पर्छ, विभिन्न विषयवस्तुको ज्ञान बटुल्नुपर्छ र अर्थोपार्जन गर्नुपर्छ भन्ने सकारात्मक दृष्टिकोण राख्दै 'छोरीको काम खानु, छोराको कमाई खानु', 'छोरीले घर खानू, छोराले देश खानू' भन्ने गरेको पाइन्छ । यसले पनि समाजको विभेदपूर्ण दृष्टिकोणलाई प्रष्ट्याउँछ ।

समाजमा धार्मिक तथा सांस्कृतिक दृष्टिकोणबाट नै यदि कसेको छोरा धेरै जन्मिए भने त्यसको उन्नतिका द्वारहरू खुल्ला हुन्छन् अथवा भाग्योदय हुने व्यक्तिको दर्जामा गणना

गर्न योग्य हुन्छ भन्दै 'भाग्यमानीका छोरा धेरै, अभागीका छोरी धेरै' भन्ने गरेको पाइन्छ । यसले पनि लैङ्गिक विभेदलाई उजागर गरेको पाइन्छ । समाजमा पुरुषलाई आफ्नो वाक्स्वतन्त्रता छ र उनीहरूको वाणी अर्थपूर्ण हुन्छ भन्दै 'भाले बासे उज्यालो, पोथी बासे केही न केही' भन्ने गरेको पाइन्छ ।

धार्मिक तथा सांस्कृतिक आधारमा नै मिठो खान र राम्रो लगाउन वा सुखभोग गर्न पुरुष नै भएर जन्मुनपर्छ भन्दै 'राम्रो खान र राम्रो लण्डन त छारो भए जन्मिन्थिस् नि बाबै' भन्ने गरेको पाइन्छ । यसले पनि पुरुषप्रति आदरभाव प्रकट गरेको पाइन्छ । धार्मिक तथा सांस्कृतिक आधारमा देवी देवता, टुनामुना, बोक्सी जस्ता कुराहरू प्रचलनमा आएको पाइन्छ । धार्मिक तथा सांस्कृतिक आधारमा महिला मात्रै बोक्सी हुन्छे पुरुष हुँदैन भन्ने धारणा राख्दै 'लोग्ने मान्छे बोक्सी हुँदैन' भन्ने उखान प्रचलनमा रहेको पाइन्छ । यसले पनि पुरुषको जीवनलाई अर्थपूर्ण जीवनका रूपमा स्वीकारेको पाइन्छ । समाजमा स्वास्नी एक्लै केही पनि काम पूर्ण गर्न सक्तिन । त्यसका लागि पुरुषको महत्वपूर्ण देन हुन्छ भन्दै 'स्वास्नीको सिँगार लोग्ने' भन्ने गरेको पाइन्छ ।

यसरी नेपाली उखानहरूको अध्ययन गर्दा धार्मिक तथा सांस्कृतिक आधारमा महिलाका दाँजोमा पुरुषलाई आदर एवम् अग्रगण्य स्थान दिएको पाइन्छ । यो एक लैङ्गिकतामूलक दृष्टिकोणको पराकाष्ठा हो ।

५.४ धार्मिक तथा सांस्कृतिक आधारमा पुरुषलाई अनादर गरिएका उखानहरूको अध्ययन र विश्लेषण

नेपाली समाज परापूर्वकालदेखि पुरुषप्रधान रहिआएको छ । तसर्थ अधिकांश धार्मिक तथा सांस्कृतिक आधारमा निर्मित उखानहरूले पुरुषलाई अनादर नगरेर आदर नै व्यक्त गरेको पाइन्छ । यस्ता उखानहरू यसप्रकार छन् :

1. घर ज्वाइँलाई खानाको धन्दा ।
2. तिम्रो पोइ लोनेपोते, कसले दियो पोते ?
3. नहुने छोराको गन्हाउने मुख ।
4. बाबु मरे आधा टुहुरो, आमा मरे सिङ्गै ।

5_ भीरबारीमा मल हाल्नु र बुढो पोइ पोस्नु एउटै हो ।

6_ मरे सासुको छोरो, बाँचे मेरो लोग्ने ।

7_ स्वास्नीको अधिनमा बस्ने छोरा लाछी हुन्छ ।

सामान्यतः खाना एवम् आहार स्त्री पुरुष दुवैलाई आवश्यक पर्दछ । तर नेपाली सांस्कृतिक एवम् धार्मिक परम्परा अनुसार 'घर ज्वाइँलाई खानाको धन्दा' भन्ने गरेको पाइन्छ । स्त्रीले पुरुषहरूको सामान्य कमजोरीलाई इङ्गित गर्दै 'तिम्रो पोइ लोनेपोते, कसले दियो पोते ?' भन्ने गरेको पाइन्छ ।

समाजमा रहेका स्त्री वा पुरुष दुवैलाई स्वास्थ्य समस्या देखापर्दछ तर पुरुषलाई होच्याउँदै 'नहुने छोराको गन्हाउने मुख' भन्ने गरेको पाइन्छ । यसले पनि समाजमा रहेको लैङ्गिक विभेदलाई उजागर गर्ने गरेको पाइन्छ । धार्मिक तथा सांस्कृतिक आधारमा नै परिवारमा बुवा आमा दुवैको समान भूमिका रहन्छ तर विशेषगरी महिलाको भूमिका बढी हुन्छ भन्दै 'बाबु मरे आधा टुहुरो, आमा मरे सिङ्गै' भन्ने गरेको पाइन्छ । यो दृष्टिकोण पनि लैङ्गिक विभेदमूलक दृष्टिको उपज हो ।

धार्मिक तथा सांस्कृतिक आधारमा निर्मित उखानहरूले पुरुषलाई स्याहार गर्नु र उब्जाउविहीन स्थानमा स्याहार गर्नु उस्तै हो भन्ने धारणा राख्दै 'भीरबारीमा मल हाल्नु र बुढो पोइ पोस्नु एउटै हो' भन्ने गरेको पाइन्छ । परिवारमा स्त्रीले पुरुषलाई शक्ति हुने बेलासम्म सम्मान गर्ने र शक्तिविहीन भएपछि उपेक्षा गर्ने गरेको पाइन्छ । यसै भावलाई इङ्गित गर्दै 'मरे सासुको छोरो, बाँचे मेरो लोग्ने' भन्ने गरेको पाइन्छ । सामान्यतया स्त्री र पुरुष दुवैले बेलाबखतमा एकले अर्कालाई सहयोग गर्दछन् तर पुरुषलाई इङ्गित गर्दै 'स्वास्नीको अधिनमा बस्ने छोरा लाछी हुन्छ' भन्ने गरेको पाइन्छ ।

नेपाली समाजले धार्मिक तथा सांस्कृतिक आधारमा महिलाप्रति उपेक्षा गर्ने गरेको पाइन्छ । यसैको परिणाम स्वरूप अधिकांश उखानहरू धार्मिक तथा सांस्कृतिक आधारमा महिलालाई अनादर गरेको पाइन्छ । तथापि केही आंशिक उखानहरूमा मात्रै पुरुषलाई अनादर गरेको पाइयो । यो लैङ्गिक विभेदमूलक दृष्टिकोणको उपज हो ।

५.५ निष्कर्ष

नेपाली समाजमा सामाजिक, आर्थिक र धार्मिक तथा सांस्कृतिक आधारमा नगण्य मात्रामा महिलालाई उच्च स्थान प्रदान गरे तापनि धार्मिक तथा सांस्कृतिक आधारमा भने पुरुषलाई नै उच्च स्थान प्रदान गरेको पाइन्छ । धार्मिक तथा सांस्कृतिक आधारमा पुरुष वा छोरा हुने घरका सम्पूर्ण सदस्यहरुले मुक्ति प्राप्त गर्ने वा सहज रुपमा स्वर्गको आभास गर्ने धारणा राख्दै पुरुषहरुको जीवनलाई सार्थक र वास्तविक मानवका रुपमा उभ्याएको पाइन्छ । यसले पनि समाजमा धार्मिक तथा सांस्कृतिक आधारमा महिला र पुरुषबीच रहेको विभेदलाई चरितार्थ गर्न महत्वपूर्ण भूमिका निर्वाह गर्दछ । यसै तथ्यलाई आधार गराएर नेपाली लोकसाहित्यमा अधिकांश धार्मिक तथा सांस्कृतिक आधारमा पुरुषलाई उच्च स्थान प्रदान गर्दै महिलालाई विभेद गरिएका उखानहरु प्रचलित छन् ।

परिच्छेद छ
उपसंहार

६.१ परिच्छेदगत सारांश

उखान लोकजीवनमा प्रचलित सारगर्भित मौखिक अभिव्यक्ति हुन् । उखान भाषाका सङ्क्षिप्त सारपूर्ण, लोकप्रिय, सरल र सरस विशेषता भएका कथन हुन् र यसको प्रयोग विभिन्न समुदायका मानिसहरूले उपयुक्त अवस्था हेरेर गर्छन् । यस्ता उखानसँग लैङ्गिकतावादी दृष्टिकोणको प्रगाढ सम्बन्ध जोडिएर आएको देखिन्छ । नेपाली समाजमा सिर्जित लैङ्गिकतामूलक उखानहरूले समाजमा रहेको लैङ्गिक विभेदलाई स्पष्टसँग पहिचान गर्न महत्त्वपूर्ण भूमिका निर्वाह गरेको पाइन्छ । समाजमा सामाजिक, आर्थिक, धार्मिक तथा सांस्कृतिक आधारमा महिलाले पुरुषलाई र पुरुषले महिलालाई होच्याउने गरेको पाइन्छ । कतिपय प्रसङ्गमा सिङ्गो समाजले पुरुष र महिलाप्रति विभेद गरेको पाइन्छ । यसै तथ्यलाई आधार बनाएर नेपाली उखानहरू पनि सिर्जित छन् । यस शोधपत्रमा यिनै सामाजिक, आर्थिक, धार्मिक तथा सांस्कृतिक आधारमा लैङ्गिक विभेद गरिएका उखानहरूको सङ्कलन, अधययन र विश्लेषण गरिएको छ ।

प्रस्तुत शोधपत्र शोधविधिका आवश्यक नियमहरूको अनुसरण गरी सम्पादन गरिएको छ । यस शोधपत्रलाई सु–सङ्गठित एवम् सुव्यवस्थित गर्न छवटा परिच्छेदहरू रहेका छन् । यसको प्रथम परिच्छेद शोधपरिचयका रूपमा रहेको छ । यस परिच्छेदअन्तर्गत विषयपरिचय, समस्याकथन, शोध गर्नुका उद्देश्य, पूर्वकार्यको समीक्षा, शोधकार्यको औचित्य र महत्त्व, शोधकार्यको क्षेत्र र सीमा छुट्याउँदै शोधविधि माथि प्रकाश पार्नुका साथै शोधपत्रको रूपरेखा र ढाँचा समेतका बारेमा प्रकाश पारिएको छ ।

त्यसैगरी शोधपत्रको दोस्रो परिच्छेदअन्तर्गत “नेपाली उखान तथा लैङ्गिकताको सैद्धान्तिक अध्ययन एवम् विश्लेषणका आधारहरू” रहेको छ । यसमा उखानको परिचय, उखानको परिभाषा, उखानको प्रयोजन, उखानको विशेषता, उखानका तत्त्वहरू, उखानको वर्गीकरण, साथसाथै लैङ्गिकताको परिचय, लैङ्गिकताको परिभाषा, लैङ्गिक अवधारणा,

मूलभूत मान्यता र लैङ्गिकतासम्बन्धी उखानका विश्लेषणका आधारहरू भनेर राखिएको छ ।

सारांशमा यस परिच्छेदमा नेपाली उखानको सैद्धान्तिक अध्ययनका साथै लैङ्गिकताको सिद्धान्त र उक्त उखानहरूको विश्लेषणका लागि सामाजिक, आर्थिक, धार्मिक तथा सांस्कृतिक आधारहरू राखिएको छ ।

प्रस्तुत शोधपत्रको तेस्रो परिच्छेद अन्तर्गत "सामाजिक आधारमा लैङ्गिक भेदगत उखानहरुको अध्ययन एवम् विश्लेषण" नामक शीर्षकका रूपमा रहेको छ । यस अन्तर्गत पृष्ठभूमि, सामाजिक आधारका लैङ्गिक भेदगत उखानहरूको अध्ययन एवम् विश्लेषण, सामाजिक आधारमा महिलालाई आदर गरिएका उखानहरूको अध्ययन र विश्लेषण, सामाजिक आधारमा महिलालाई अनादर गरिएका उखानहरूको अध्ययन र विश्लेषण, सामाजिक आधारमा पुरुषलाई आदर गरिएका उखानहरूको अध्ययन र विश्लेषण, सामाजिक आधारमा पुरुषलाई अनादर गरिएका उखानहरूको अध्ययन र विश्लेषण गरिएको छ ।

प्रस्तुत शोधपत्रको चौथो परिच्छेद अन्तर्गत "आर्थिक आधारमा लैङ्गिक भेदगत उखानहरुको अध्ययन एवम् विश्लेषण" नामक शीर्षकका रुपमा रहेको छ । यस अन्तर्गत आर्थिक आधारका भेदगत उखानहरूको अध्ययन र विश्लेषण, आर्थिक आधारमा महिलालाई आदर गरिएका उखानहरूको अध्ययन र विश्लेषण, आर्थिक आधारमा महिलालाई अनादर गरिएका उखानहरूको अध्ययन र विश्लेषण, आर्थिक आधारमा पुरुषलाई आदर गरिएका उखानहरूको अध्ययन र विश्लेषण, आर्थिक आधारमा पुरुषलाई अनादर गरिएका उखानहरूको अध्ययन र विश्लेषण गरिएको छ ।

प्रस्तुत शोधपत्रको पाँचौं परिच्छेद अन्तर्गत "धार्मिक तथा सांस्कृतिक आधारमा लैङ्गिक भेदगत उखानहरुको अध्ययन एवम् विश्लेषण" नामक शीर्षकका रुपमा रहेको छ । यस अन्तर्गत धार्मिक तथा सांस्कृतिक आधारका लैङ्गिक भेदगत उखानहरूको अध्ययन र विश्लेषण, धार्मिक आधारमा महिलालाई आदर गरिएका उखानहरूको अध्ययन र विश्लेषण, धार्मिक आधारमा महिलालाई अनादर गरिएका उखानहरूको अध्ययन र विश्लेषण, धार्मिक आधारमा पुरुषलाई आदर गरिएका उखानहरूको अध्ययन र विश्लेषण, धार्मिक आधारमा पुरुषलाई अनादर गरिएका उखानहरूको अध्ययन र विश्लेषण रहेको छ । यस परिच्छेदमा

नेपाली समाजमा सामाजिक, आर्थिक, धार्मिक तथा सांस्कृतिक दृष्टिकोणबाट निर्मित लैङ्गिकतामूलक उखानहरूको अध्ययन एवम् विश्लेषण गरिएको छ ।

त्यसैगरी शोधपत्रको छैठौँ परिच्छेदका रूपमा उपसंहार रहेको छ र यसमा शोधपत्रको सारांश एवम् निष्कर्ष दिने काम भएको छ ।

६.२ निष्कर्ष

सामाजिक, आर्थिक, धार्मिक तथा सांस्कृतिक दृष्टिकोणका लैङ्गिगतामूलक उखानहरूलाई अध्ययन गर्दा निष्कर्षात्मक रूपमा समाजमा सामिजक, आर्थिक र धार्मिक एवम् सांस्कृतिक आधारमा भेद रहेको पाइन्छ र त्यस्ता भेदहरूलाई लिएर विभिन्न प्रकारका उखानहरू सिर्जना भएका छन् । उखानका विषयमा स्वदेशी एवम् विदेशी विद्वान्हरूले आ-आफ्नै दृष्टिकोणबाट परिभाषित गरेको पाइन्छ । समग्रमा उखानका विभिन्न परिभाषाहरूलाई अध्ययन गर्दा "उखान लोक जीवनका व्यावहारिक अनुभवबाट निस्किकका सारपूर्ण, चोटिला ज्ञानवर्द्धक, दृष्टान्तमुलक एवम् उपदेशात्मक कथन हुन्", भन्न सकिन्छ ।

यसरी सरसर्ती नेपाली लोकसाहित्यका लैङ्गिकतामूलक उखानहरूको अध्ययन गर्दा सामाजिक, आर्थिक र धार्मिक तथा सांस्कृतिक आधारमा सामान्यतः स्त्री, पुरुष दुवैलाई विभेद गरेको पाइन्छ । तथापि अधिकांश सामाजिक, धार्मिक तथा सांस्कृतिक आधारका लैङ्गिकतामूलक उखानहरूले बढी मात्रामा पुरुषलाई भन्दा महिलालाई अनादरका दृष्टिकोणबाट हेरेको पाइन्छ । केही मात्रामा भने पुरुषलाई पनि अनादर गरेको पाइन्छ । तसर्थ यस शोधकार्यले मानिस जन्मँदा समान प्रकृति वा स्वरूपका आधारमा जन्मिन्छ तर समाजले विभेदरूपी गुथा गुथिदिन्छ । फलतः त्यस्तो समाजको विभेदलाई नेपाली उखानहरूले जस्ताको तस्तै प्रकाशमा ल्याउने कोसिस गरेको पाइन्छ । तसर्थ यस शोधकार्यले आजसम्म नेपाली उखानमा अध्ययन नभएको लैङ्गिकतामूलक दृष्टिकोणलाई सूक्ष्म किसिमले केलाउने कोसिस गरेको छ । यस शोधकार्यले भावी अनुसन्धाताका लागि थप मार्ग प्रशस्त गर्ने देखिन्छ ।

सन्दर्भग्रन्थ सामग्री

अर्याल, भोजेन्द्र (वि.सं. २०६८), *लैङ्गिक तथा महिलावादी अध्ययन,* काठमाडौँ : ज्ञानकुञ्ज प्रकाशन ।

अर्याल, वासुदेव (वि.सं. २०६४), *अर्थमूलक नेपाली उखान,* काठमाडौँ : एनपिटिसी लिमिटेड ।

आचार्य, बलराम (२०६४), *लैङ्गिक र महिलावादी अध्ययन,* काठमाडौँ : नेशनल बुक सेन्टर ।

आचार्य, मुकुन्द (वि.सं. २०५३), *भोजपुरी उखान–टुक्का,* काठमाडौँ : नेपाल राजकीय प्रज्ञा प्रतिष्ठान ।

आचार्य, लक्ष्मण 'शास्त्री' (१९८५ ई), *नेपाली राष्ट्रिय मुहावरा,* विराटनगर : आजाद स्टोर एण्ड सरस्वती बुक डिपो ।

आ.दी. राममणि (वि.स. २०२७), *उखानसङ्ग्रह,* ललितपुर : जगदम्बा प्रकाशन ।

उप्रेती, कुन्दनलाल (१९७१ ई.), *लोकसाहित्यको प्रतिमान,* अलिगढ : भारत प्रकाशन मन्दिर ।

गर्तौला, काजीमहावीरसिंह (१९६० ई), *उखान बखानको प्रवाह,* काशी : दुर्गा प्रेस ।

गिरी, जीवेन्द्रदेव (वि.सं. २०५७), *लोकसाहित्यको अवलोकन,* काठमाडौँ : एकता प्रकाशन ।

चापागाईं, सरला (१९९९ ई.), "नेपाली उखानमा प्रतिबिम्बित सासु बुहारीको कुरूप संस्कृति", *निर्माण संस्कृति* विशेषाङ्क, सिक्किम, वर्ष १९, अङ्क ३४ ।

जोशी, सत्यमोहन (वि.सं. २०१४), *हाम्रो लोकसंस्कृति,* काठमाडौँ : रत्नपुस्तक भण्डार ।

पन्त, कालीभक्त (वि.सं. २०४३), *हाम्रा उखानहरू र हाम्रो सांस्कृतिक इतिहास,* काठमाडौँ : रत्न पुस्तक भण्डार ।

पराजुली, कृष्णप्रसाद (वि.सं. २०६५), *नेपाली उखान र गाउँखाने कथा,* तृतीय संस्क., काठमाडौँ : रत्न पुस्तक भण्डार ।

––––– (वि.सं. २०५४), *नेपाली उपन्यासमा लैङ्गिकता,* काठमाडौँ : नेपाल प्रज्ञा प्रतिष्ठान ।

पाण्डे, ज्ञानु (वि.सं. २०६९), *नेपाली उपन्यासमा लैङ्गिकता,* काठमाडौँ : नेपाल राजकीय प्रज्ञा प्रतिष्ठान ।

पोखरेल, बालकृष्ण (वि.सं. २०५५), *नेपाली बृहत् शब्दकोश,* काठमाडौँ : नेपाल राजकीय प्रज्ञा प्रतिष्ठान ।

पौड्याल, शिवप्रसाद (वि.सं. २०६०), *नेपाली उखानको विषयात्मक अध्ययन,* काठमाडौँ : नेपाल राजकीय प्रज्ञा प्रतिष्ठान ।

प्रधान, अमरमणि र पारसमणि (वि.सं. २०२२), *नेपाली चल्ती उखान,* कालिम्पोङ : भाग्यलक्ष्मी प्रकाशन ।

प्रधान, गङ्गाप्रसाद (१९०८ ई.), *नेपाली उखानको पोस्तक,* दार्जिलिङ्ग : गोर्खा प्रेस ।

प्रधान, पारसमणि (ई. १९६९), *नेपाली साहित्यमा उखानको स्थान, टिपनटापन,* कालिम्पोङ्ग : भाग्यलक्ष्मी प्रकाशन ।

बन्धु, चूडामणि (वि.सं. २०५८), *नेपाली लोकसाहित्य,* काठमाडौँ : एकता बुक्स प्रकाशन ।

भट्टराई, प्रभा (वि.सं. २०५८), "नातागोतामा बाँधिएका नेपाली उखान", *युवामञ्च* मासिक पत्रिका, वर्ष १४, अङ्क १, असार, पृ. १० ।

लामिछाने, शान्ति (वि.सं. २०६५), *नेपाली उखानमा नारीको स्थान,* अप्रकाशित शोधपत्र, पोखरा : पृथ्वीनारायण क्याम्पस, स्नातकोत्तर तह ।

शमशेर, पुष्कर (१९९८ ई.), *नेपाली उखान–टुक्काको कोश,* काठमाडौँ : साझा प्रकाशन ।